



Σχολή Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας
Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών
Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία



Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
**Επιστήμες της Αγωγής μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και
Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Απεικονίσεις της απώλειας της γιαγιάς σε βιβλία για
παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας**

POST GRADUATE THESIS

**Depictions of the loss of grandmother in books for pre-school and early
school children**



ΟΝΟΜΑΤΑ ΦΟΙΤΗΤΩΝ/NAMES OF STUDENTS

**Ελένη Φίλιππα & Ευαγγελία Φίλιππα
Eleni Filippa & Euaggelia Filippa**

ΟΝΟΜΑ ΕΙΣΗΓΗΤΗ/NAME OF THE SUPERVISOR

**Άρτεμις Παπαηλία
Artemis Papailia**



AIGALEO/AIGALEO 2024
Faculty of Health and Caring Professions
Department of Biomedical Sciences
Faculty of Administrative, Financial and Social Sciences
Department of Early Childhood Education and Care



Inter-department Post Graduate Program
Pedagogy through innovative Technologies and Biomedical approaches

POST GRADUATE THESIS

Depictions of the loss of grandmother in books for pre-school and early school children

Eleni Filippa

A.M.: 22104

elenifil90@hotmail.com

Euaggelia Filippa

A.M.: 22105

euafil@hotmail.com

FIRST SUPERVISOR

ARTEMIS PAPAILIA

SECOND SUPERVISOR

PANAGIOTIS PILIOURAS

AIGALEO 2024

Επιτροπή εξέτασης

Ημερομηνία εξέτασης: 08/07/2024

Ονόματα εξεταστών

Υπογραφή

1^{ος} Εξεταστής Αρτεμις Παπαηλία

2^{ος} Εξεταστής Παναγιώτης Πήλιουρας

Δήλωση συγγραφέων μεταπτυχιακής εργασίας

Οι κάτωθι υπογεγραμμένες Ελένη Φίλιππα του Κωνσταντίνου, με αριθμό μητρώου 22104 και Ευαγγελία Φίλιππα του Κωνσταντίνου με αριθμό μητρώου 22105, φοιτήτριες του Διϊδρυματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων των Τμημάτων Βιοϊατρικών Επιστημών/Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία/Παιδαγωγική τμήμα των Σχολών Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας/Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και της Ανώτατης Σχολής Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, δηλώνουμε ότι:

«Είμαστε συγγραφείς αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχαμε για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες κάναμε χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνουμε ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από εμάς αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μας, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μας ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μας».

Οι Δηλούσες

Ευχαριστίες

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους επιβλέποντες της διπλωματικής μας εργασίας και ιδιαίτερα την κυρία Άρτεμη Παπαηλία, η οποία, με τις στοχευμένες παρατηρήσεις, τα επικοδομητικά σχόλια και την συστηματική ανατροφοδότηση, συνέβαλε στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Αφιέρωσεις

Στις γιαγιάδες μας, Ελένη και Χρυσανγή.

Περίληψη

Εισαγωγή: Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, αν και αποτελεί φυσιολογικό κομμάτι στη ζωή μας, ωστόσο δεν παύει να είναι επώδυνη τόσο για τα παιδιά όσο και για τους ενήλικους. Ειδικά στα παιδιά, το γεγονός του θανάτου είναι μια στρεσογόνα εμπειρία, η οποία ενδέχεται να επηρεάσει καθοριστικά την αναπτυξιακή τους πορεία και την ζωή τους ως ενήλικες. Οι αντιλήψεις και οι αντιδράσεις θρήνου των παιδιών απέναντι στην απώλεια εξαρτώνται από ποικίλους παράγοντες, όπως το ηλικιακό και το γνωστικό τους επίπεδο. Στην Παιδική Λογοτεχνία συναντάμε έργα με θέμα την απώλεια, που επιχειρούν να κοινωνικοποιήσουν το νεαρό αναγνωστικό κοινό με το γεγονός του θανάτου, συμβάλλοντας στην διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών καθώς και στην δημιουργία υγιών και ρεαλιστικών αντιλήψεων απέναντι στην απώλεια.

Σκοπός: Η παρούσα ερευνητική διπλωματική εργασία στοχεύει στο να διερευνήσει και να μελετήσει τον τρόπο απεικόνισης της απώλειας της γιαγιάς, τόσο λεκτικά όσο και οπτικά, στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία.

Μέθοδος: Ακολουθείται η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου οκτώ (8) εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων, η θεματική των οποίων σχετίζεται με την απώλεια της γιαγιάς. Τα βιβλία αυτά απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας.

Αποτελέσματα: Σε όλα τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία που μελετήθηκαν, το λεξιλόγιο χαρακτηρίζεται από απλότητα και είναι προσαρμοσμένο στην ηλικία των παιδιών. Το ύφος του κειμένου είναι ζωντανό και αναπαραστατικό. Η πλειοψηφία των βιβλίων υπερέχει σε εικονογράφηση έναντι του κειμένου. Στα περισσότερα βιβλία δεν υπάρχει προετοιμασία του παιδιού για τον επικείμενο θάνατο ενώ αναφέρονται αναλυτικά οι αντιδράσεις θρήνου του μικρού παιδιού. Το ποσοστό των βιβλίων που αναφέρονται στον θάνατο με ξεκάθαρο τρόπο είναι μικρό, κυρίως το φαινόμενο του θανάτου προσεγγίζεται με έμμεσο τρόπο, χωρίς καμία αναφορά σε τελετουργικές εκδηλώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα. Η μητέρα είναι το πρόσωπο που κατά κύριο λόγο πλαισιώνει το παιδί μετά τον θάνατο.

Συμπεράσματα: Στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία που διαπραγματεύονται την απώλεια της γιαγιάς, σημαντικό μέρος της ιστορίας καταλαμβάνει η σχέση γιαγιάς και εγγονιού, οι συναισθηματικές και συμπεριφορικές αντιδράσεις θρήνου του παιδιού, η υποστήριξη του οικογενειακού πλαισίου και η αποδοχή της νέας πραγματικότητας με την ανάμνηση της γιαγιάς ως σύμβολο.

Λέξεις κλειδιά: απώλεια, θάνατος, παιδί, παιδική λογοτεχνία

Abstract

Introduction: The loss of a loved one, although a normal part of our lives, is nevertheless still painful for both children and adults. Especially for children, the event of death is a stressful experience, which may have a profound impact on their developmental trajectory and their adult life. Children's perceptions and grief reactions to loss depend on a variety of factors, including their age and cognitive level. In children's literature, we find works on the theme of loss that attempt to socialise young readers with the fact of death, contributing to the formation of children's personality as well as to the creation of healthy and realistic perceptions towards loss.

Purpose: This research thesis aims to investigate and study the way the loss of grandmother is portrayed, both verbally and visually, in contemporary illustrated children's books.

Method: A qualitative content analysis of eight (8) illustrated children's books whose themes are related to the loss of grandmother is followed. These books are addressed to children of preschool and early school age.

Results: In all the children's picture books studied, the vocabulary is characterized by simplicity and is age-appropriate for the children. The style of the text is lively and representational. The majority of the books are more illustrated than the text. In most books there is no preparation of the child for imminent death and the grief reactions of the young child are detailed. The percentage of books that refer to death in an explicit way is small, mainly the phenomenon of death is approached in an indirect way, without any reference to rituals of a religious nature. The mother is the person who primarily accompanies the child after death.

Discussion: In illustrated children's books dealing with the loss of a grandmother, an important part of the story is occupied by the relationship between grandmother and grandchild, the emotional and behavioural reactions of the child's grief, the support of the family context and the acceptance of the new reality with the memory of the grandmother as a symbol.

Key words: loss, death, child, children's literature

Περιεχόμενα

Δήλωση συγγραφέων μεταπτυχιακής εργασίας	iv
Ευχαριστίες	v
Αφιερώσεις	vi
Περίληψη	vii
Abstract	viii
Πρόλογος	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Παιδική Λογοτεχνία και απώλεια.....	3
1.1 Χαρακτηριστικά Παιδικής Λογοτεχνίας	3
1.2 Τα οφέλη της Παιδικής Λογοτεχνίας για τα παιδιά	4
1.3 Λογοτεχνική ανάγνωση και παιδί	5
1.3.1 Το παιδί ως αναγνώστης	5
1.3.2 Αναγνωστικές προτιμήσεις παιδιών.....	7
1.3.3 Παιδικό βιβλίο και εκπαιδευτικές δραστηριότητες.....	8
1.4 Ο ρόλος της εικονογράφησης στα βιβλία της Παιδικής Λογοτεχνίας	9
1.5 Η απώλεια στην Παιδική Λογοτεχνία.....	13
1.6 Βιβλιοθεραπεία.....	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Πένθος στα παιδιά.....	16
2.1 Πένθος και θρήνος	16
2.2 Αντιλήψεις των παιδιών για τον θάνατο	17
2.3 Παρερμηνείες ως προς τις αντιλήψεις των παιδιών για τον θάνατο	19
2.4 Ο θρήνος στα παιδιά	20
2.4.1 Εκδηλώσεις θρήνου στα παιδιά	22
2.4.2 Διεργασίες θρήνου στα παιδιά.....	24
2.5 Παράγοντες που επηρεάζουν τον τρόπο που τα παιδιά θρηνούν	24
2.6 Υποστήριξη του παιδιού που θρηνεί.....	26
2.6.1 Υποστήριξη από τα πρόσωπα φροντίδας.....	27
2.6.2 Ο υποστηρικτικός ρόλος του σχολείου	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Σύνοψη ανασκόπηση ερευνών σχετικά με την απώλεια στην Παιδική Λογοτεχνία.....	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Έρευνα	31
4.1 Παρουσίαση Μεθοδολογίας	31

4.2 Παιδικά εικονογραφημένα βιβλία.....	32
4.3 Σύντομη παρουσίαση παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων	33
4.4 Ανάλυση Εικονογραφημένων Παιδικών Βιβλίων	38
4.5 Συμπεράσματα	64
Αναφορές.....	69
Πηγές Εικόνων.....	74

Πρόλογος

Η παιδική ηλικία είναι η περίοδος στην οποία συντελείται η συναισθηματική, γνωστική, κοινωνική και γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού. Η Παιδική Λογοτεχνία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση καθώς συμβάλλει σημαντικά στην ολόπλευρη ανάπτυξη των παιδιών και στην διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4098). Συγκεκριμένα, τα παιδιά μαθαίνουν να σέβονται την διαφορετικότητα, αποκτούν εμπειρίες για την καθημερινή ζωή, αναπτύσσουν την αίσθηση του χιούμορ και εμπλουτίζουν τις γενικές τους γνώσεις (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4104).

Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο *«αποτελεί ένα είδος πολυτροπικό, που γεννιέται από τη συνύπαρξη δύο τεχνών, του λόγου και της ζωγραφικής, της γλώσσας και της εικόνας»* (Παπαηλία, 2016, σ. 72). Μέσω των παιδικών βιβλίων, παρέχεται η ευκαιρία στα παιδιά να εξελίξουν την φαντασία και την δημιουργικότητά τους, να ανακαλύψουν τον κόσμο γύρω τους και να επεξεργαστούν τις εμπειρίες τους υπό ένα νέο πρίσμα (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4098).

Όπως και οι ενήλικες έτσι και τα παιδιά έρχονται αντιμέτωπα με το αναπόφευκτο γεγονός του θανάτου και καλούνται να διαχειριστούν την απώλεια αγαπημένων προσώπων. Η Παπαηλία επισημαίνει ότι *«το θέμα του θανάτου, θα μπορούσε να οριστεί ως ένα terminus post quem, από εκεί κι έπειτα επέρχεται η απώλεια της παιδικής αθωότητας, η είσοδος σε μια κατάσταση κινδύνου, όπου δεν υπάρχουν ευτυχισμένα τέλη, όπου η ελπίδα χάνεται. Το κάθε παιδί, όμως, έχει το δικαίωμα στην πνευματική ελευθερία, στην αυτόνομη εξέλιξή του, στην πραγματικότητα και στην αυτογνωσία»* (Παπαηλία, 2016, σ. 35). Σύμφωνα με την διεθνή βιβλιογραφία, εκτιμάται ότι το 5% έως 15% των παιδιών, δηλαδή περίπου ένα στα δεκατέσσερα παιδιά, βιώνουν την απώλεια τουλάχιστον ενός αγαπημένου προσώπου, πριν από την ηλικία των δεκαοκτώ ετών (Efftoda, 2021, p. 3).

Ως απώλεια μπορεί να θεωρηθεί οποιαδήποτε κατάσταση, εμπειρία ή περίσταση, η οποία παίρνει μακριά κάτι το οποίο είναι οικείο, γνωστό και σημαντικό για το παιδί (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 87). Ο τρόπος διαχείρισης της απώλειας είναι μοναδικός για κάθε παιδί και εξαρτάται από το αναπτυξιακό στάδιο και την ηλικία του (Edwards, Stone, Bartlett, Wallace, & Ventura, 2023, p. 171). Η εξοικείωση με τον θάνατο συνίσταται να ξεκινά από την παιδική ηλικία προκειμένου τα παιδιά να κατανοήσουν την έννοια του θανάτου και να αναπτύξουν τις κατάλληλες δεξιότητες που θα συμβάλουν στην διαχείριση αγχογόνων και δυσάρεστων καταστάσεων, με απώτερο σκοπό την ενίσχυση της ψυχικής τους ανθεκτικότητας (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 14).

Οι ενήλικες που συνδέονται στενά με το παιδί, τόσο στο οικογενειακό περιβάλλον όσο και σε επίπεδο σχολείου, είναι επιφορτισμένοι με το βάρος και την ευθύνη της διαπαιδαγώγησης

του. Για να υποστηριχθεί ένα παιδί που θρηνεί, θα πρέπει να διερευνηθούν οι αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά σχετικά με το θάνατο, να κατανοηθούν οι διεργασίες του θρήνου και να αναγνωριστούν οι φυσιολογικές γνωστικές, συναισθηματικές, συμπεριφορικές και σωματικές εκδηλώσεις των παιδιών σε καταστάσεις απώλειας. Επίσης, σημαντικό είναι να λαμβάνονται υπόψη οι παράγοντες που είναι πιθανόν να καθορίσουν την αντίδραση του κάθε παιδιού στην διεργασία του πένθους (Martínez-Caballero, Melero, Silió-García, Aparicio-Sanz, & Ortego-Maté, 2023, pp. 88-89).

Με τον τρόπο αυτό, τα παιδιά, έχοντας δίπλα τους υποστηρικτικούς ενήλικες, είναι σε θέση να ακολουθούν μια ομαλή πορεία στην διεργασία του θρήνου, αποφεύγοντας έτσι μια πιο συστηματική ψυχοθεραπευτική παρέμβαση (Edwards, Stone, Bartlett, Wallace, & Ventura, 2023, p. 174).

Οι αντιδράσεις των παιδιών στο πένθος μπορεί να επεκτείνονται με την πάροδο του χρόνου, να περιλαμβάνουν παρανοήσεις και να αντανακλούν ποικίλες προσωπικές ή πολιτισμικές επιρροές. Η ενασχόληση των παιδιών με την Παιδική Λογοτεχνία και συγκεκριμένα η εμπλοκή τους σε αναγνωστικές δραστηριότητες αποτελεί έναν αποτελεσματικό τρόπο για την διαχείριση της απώλειας. Η Παιδική Λογοτεχνία παρέχει την ευκαιρία στα παιδιά να βιώσουν και να αναπαραστήσουν εικόνες και κείμενα που σχετίζονται με το θάνατο (Wiseman, 2013, p. 5).

Μέσω των εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων, τα παιδιά τείνουν να ταυτίζονται με τους χαρακτήρες και τις καταστάσεις που βιώνουν οι πρωταγωνιστές και να αντιμετωπίζουν τα δικά τους συναισθήματα (Walker & Jones, 1986, pp. 16-18). Η ανάγνωση ιστοριών σε συνδυασμό με την κατάλληλη εικονογράφηση αποτελούν το έναυσμα για να ξεκινήσει μια ειλικρινής συζήτηση για τον θάνατο και το πένθος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, τα παιδιά να διευκολύνονται, ώστε να αποκτήσουν μία πιο ακριβή έννοια του θανάτου και να αναγνωρίσουν τα συναισθήματα που συνδέονται με το πένθος (Martínez-Caballero, Melero, Silió-García, Aparicio-Sanz, & Ortego-Maté, 2023, p. 89).

Συνυπολογίζοντας όλα τα παραπάνω, με την παρούσα ερευνητική διπλωματική εργασία θα επιχειρηθεί η διερεύνηση και η μελέτη της λεκτικής και οπτικής απεικόνισης της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου των παιδιών, αυτό της γιαγιάς. Για τον σκοπό αυτόν, θα αναλυθούν οκτώ (8) εικονογραφημένα παιδικά βιβλία, που απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας και που άπτονται του θέματος της απώλειας της γιαγιάς. Η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί είναι η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Μέσω αυτής της προσέγγισης, επιδιώκεται η 'αποκρυπτογράφηση' των μηνυμάτων που σχετίζονται με την απώλεια της γιαγιάς και που αναδύονται μέσα από τα υπό μελέτη παιδικά βιβλία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Παιδική Λογοτεχνία και απώλεια

1.1 Χαρακτηριστικά Παιδικής Λογοτεχνίας

Όπως γίνεται αντιληπτό από ποικίλες έρευνες και μελέτες στον χώρο της Παιδικής Λογοτεχνίας, ο ακριβής και άμεσος ορισμός της παρουσιάζεται ως ένα αινιγματικό φαινόμενο (Μαλαφάντης & Μυλωνάκης, 2021, σ. 14). Η δυσκολία στο να οριστεί με ακρίβεια το τι σημαίνει Παιδική Λογοτεχνία, οδήγησε τους ερευνητές σε μια περιγραφική ανάλυση του πεδίου της. Σύμφωνα με την Κανατσούλη (2018), για να γίνει κατανοητή η έννοια της Παιδικής Λογοτεχνίας, θα πρέπει αρχικά να προσδιοριστεί ο όρος της παιδικής ηλικίας ως προς την διάρκεια της, τους παράγοντες που την επηρεάζουν καθώς και την σημασία της (Κανατσούλη, 2018, σσ. 23-25). Ως εκ τούτου, η έννοια της παιδικότητας αποτελεί καίριο σημείο για τον ορισμό της Παιδικής Λογοτεχνίας, καθώς δεν περιορίζεται μόνο στην «παιδικότητα» των παιδιών αλλά συμπεριλαμβάνει και τις αντιλήψεις των ενηλίκων. Συγκεκριμένα, για τα παιδιά η παιδικότητα συνδέεται με τα βιώματα τους ενώ για τους ενηλίκους συνδέεται με τις αναμνήσεις, τα πρότυπα συμπεριφοράς και τις προσδοκίες τους για τα παιδιά (Κανατσούλη, 2014, σσ. 234-235).

Η Παιδική Λογοτεχνία φαίνεται πως προσδιορίζεται σε σύγκριση με την ενήλικη λογοτεχνία. Αυτό σημαίνει ότι τα παιδικά βιβλία συνίσταται να είναι εύληπτα ώστε να είναι εύκολα κατανοήσιμα από τα παιδιά, να είναι πιο σύντομα, να χαρακτηρίζονται από σαφήνεια, λιτότητα στον λόγο, αμεσότητα στην αφήγηση καθώς και να προωθούν την ενεργητικότητα και την δράση, γεγονός που επιτυγχάνεται μέσω της διαλογικής συζήτησης. Επίσης, η γλώσσα του παιδικού βιβλίου θα πρέπει να ανταποκρίνεται στις ικανότητες του παιδιού και να χαρακτηρίζεται από απουσία απρεπών λέξεων και εκφράσεων. Η δομή και το νοηματικό πλαίσιο πρέπει να είναι ευδιάκριτα. Επιπρόσθετα, κυρίαρχη θέση στην αφήγηση διαδραματίζουν τα στοιχεία του μαγικού, του φανταστικού, της περιπέτειας και της απλότητας (Hunt, 2001, σ. 63).

Παρόλο που η Παιδική Λογοτεχνία εστιάζει το ενδιαφέρον της και έχει ως επίκεντρο της τα παιδιά, γίνεται εμφανές πως οι ενήλικες οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για την συγγραφή των παιδικών κειμένων, διαδραματίζουν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ της Παιδικής Λογοτεχνίας και του παιδιού ως αναγνώστη. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται πως όλοι οι ενήλικες που σχετίζονται με το παιδικό βιβλίο, εστιάζουν στο να κρίνουν και να αξιολογούν την Παιδική Λογοτεχνία ως προς την ποιότητα της, βασισμένοι στα δικά τους προσωπικά κριτήρια. Υπό αυτό το πρίσμα, η Παιδική Λογοτεχνία γενικότερα αλλά και το παιδικό βιβλίο ειδικότερα θα μπορούσε να αποτελέσει μια γέφυρα μεταξύ της παιδικής και της ενήλικης πραγματικότητας (Μαλαφάντης & Μυλωνάκης, 2021, σ. 17).

Η δι-ηλικιακή (crossover) λογοτεχνία γεφυρώνει τα παραδοσιακά όρια μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών αναγνωστών, κυρίως παιδιών και ενηλίκων. Ο σύγχρονος αυτός όρος

αντικατοπτρίζει την πολύ καινούργια τάση που έχει εκδηλωθεί στην σύγχρονη θεωρία της Παιδικής Λογοτεχνίας. Το περιεχόμενο αυτού του όρου μπορεί να συνοψιστεί στην άποψη ότι υπάρχει μια ενοποίηση των λογοτεχνικών έργων, που σημαίνει ότι καταργούνται οι ηλικιακοί περιορισμοί και οι κατηγοριοποιήσεις που αυτοί φέρουν. Η επικράτηση δι-ηλικιακών βιβλίων, τα οποία περνούν τα όρια της Παιδικής Λογοτεχνίας και φτάνουν μέχρι την ενήλικη λογοτεχνία υποδηλώνει πως δεν υπάρχει πλέον διαχωρισμός των λογοτεχνιών (Κανατσούλη, 2014, σ. 19).

Σύμφωνα με την Κανατσούλη (2014), μία σημαντική διαφορά μεταξύ ενήλικης και Παιδικής Λογοτεχνίας έγκειται στην σεξουαλικότητα. Αυτό οφείλεται στην γενικότερη πεποίθηση ότι τα παιδιά είναι αθώα και έτσι πρέπει να παραμείνουν αλλά και στην γενικευμένη ανησυχία της κοινωνίας απέναντι στην έννοια του σεξουαλικοποιημένου μικρού παιδιού. Για αυτό στην Λογοτεχνία που απευθύνεται σε μικρά παιδιά αποτελεί κοινή παραδοχή ότι το παιδί είναι άφυλο και μέσω της λογοτεχνικής πλοκής διατηρείται η παιδική αθωότητα (Κανατσούλη, 2014, σσ. 20-21).

1.2 Τα οφέλη της Παιδικής Λογοτεχνίας για τα παιδιά

Η παιδική ηλικία διαδραματίζει σημαντικό παράγοντα στην ανάπτυξη και την εξέλιξη των γνωστικών, κοινωνικών, συναισθηματικών, συμπεριφορικών δεξιοτήτων των παιδιών. Για τον λόγο αυτόν, εκπαιδευτικοί και γονείς συνιστάται να παρέχουν στα παιδιά ποιοτικές δραστηριότητες και κατάλληλο εκπαιδευτικό υλικό, ούτως ώστε να τα βοηθήσουν να ανακαλύψουν και να σχηματίσουν τα ίδια τον κόσμο γύρω τους (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4098).

Σύμφωνα με τους Polatlar και Oztabak (2021), τα παιδικά βιβλία διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στο να αυξήσουν τις γενικές γνώσεις και την ενημερότητα του παιδιού γύρω από ποικίλα σημαντικά θέματα, έχοντας ως απώτερο στόχο την ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ενίσχυση της αυτοεικόνας, της αυτοαντίληψης και της κριτικής ικανότητας του παιδιού. Απαραίτητο στοιχείο ενός ποιοτικού βιβλίου είναι να παρουσιάζει στο παιδί σημεία της καθημερινότητας, χωρίς όμως να περιορίζει την φαντασία του. Με τον τρόπο αυτό, παρέχεται η ευκαιρία στα παιδιά να αποκτήσουν νέα ερεθίσματα, να γνωρίσουν σε βάθος τον εαυτό τους και να προσδώσουν στην ζωή τους μια νέα κατεύθυνση (Polatlar & Oztabak, 2021, pp. 408-410).

Συμβάλλοντας σε αυτόν τον σκοπό καθώς και στην καλύτερη κατανόηση των συναισθημάτων του παιδιού, η Παιδική Λογοτεχνία παρέχει την δυνατότητα στα παιδιά να βελτιώσουν τις δεξιότητες τους και να ενισχυθεί η συναισθηματική τους νοημοσύνη, αξιοποιώντας την φαντασία τους, η οποία συμβάλλει ώστε να συμπληρώσουν τα γνωστικά τους κενά (Κανατσούλη, 2014, σ. 28).

Επιπρόσθετα, η Παιδική Λογοτεχνία, ιδίως η παιδική λογοτεχνία των πρώτων χρόνων, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση στάσεων και στην καλλιέργεια ηθικών αξιών

(McGuire, McCarthy, & Modrcin, 2013, p. 310). Μέσω της επαφής με την Παιδική Λογοτεχνία γενικότερα αλλά και με τις ιστορίες που αυτή παρέχει ειδικότερα, δίνεται η ευκαιρία στα παιδιά να αναγνωρίσουν και να κατανοήσουν τις ανθρώπινες σχέσεις, μέσω των συγκρούσεων του καλού με του κακού καθώς και τους κοινωνικούς κανόνες (Banci, 2011, p. 85). Ταυτόχρονα, τα παραγόμενα προϊόντα των παιδικών βιβλίων, μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τα παιδιά, σαν οδηγός ώστε να αναγνωρίζουν τις σκέψεις και τα συναισθήματα τα δικά τους και των άλλων (Polatlar & Oztabak, 2021, p. 408).

Το γεγονός πως οι γονείς συνηθίζουν να διαβάζουν στα παιδιά βιβλία κυρίως κατά την διάρκεια της βραδινής τους ρουτίνας, βοηθά από την μια πλευρά, τα παιδιά να χαλαρώσουν και να ηρεμήσουν και από την άλλη πλευρά, η μετάβαση προς τον ύπνο γίνεται πιο ομαλά. Παράλληλα, η διαδικασία αυτή συμβάλλει στην ενίσχυση της σχέσης γονέα – παιδιού μέσω του ποιοτικού χρόνου που μοιράζονται οι ενήλικες με τα παιδιά τους (Jug & Vilar, 2015, p. 1311). Βέβαια, τα εικονογραφημένα βιβλία, εκτός του ότι προσφέρουν ευχαρίστηση στα μικρά παιδιά, παράλληλα διεγείρουν τη σκέψη τους, προάγουν την κατανόηση και βελτιώνουν την γλωσσική και διανοητική τους ικανότητα (Walker & Jones, 1986, pp. 16-17). Παράλληλα, αποτελούν πολύτιμα εργαλεία μέσω των οποίων οι ενήλικες έχουν την δυνατότητα να μεταφέρουν μηνύματα, να διερευνήσουν προβληματισμούς αλλά και να διαχειριστούν δύσκολες θεματικές με έναν ήπιο τρόπο (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4104).

Εν κατακλείδι, καθίσταται σαφές πως τα παιδικά βιβλία δεν υποστηρίζουν μόνο την γνωστική, συναισθηματική και ψυχοκινητική ανάπτυξη των παιδιών αλλά αποτελούν απαραίτητο συστατικό για την γλωσσική, κοινωνική και ηθική τους ανάπτυξη. Μέσω των βιβλίων, τα παιδιά ενημερώνονται για θέματα όπως το περιβάλλον, τη φύση, την επιστήμη και τον άνθρωπο. Αυτό συμβάλλει τόσο στην προσωπική ανάπτυξη του παιδιού, συμπεριλαμβανομένης της συναισθηματικής και της ψυχολογικής πλευράς, όσο και στην ευαισθητοποίηση τους και την εξέλιξη τους σε μελλοντικούς ενεργούς και ενημερωμένους πολίτες (Yildiz, 2017, p. 801).

1.3 Λογοτεχνική ανάγνωση και παιδί

1.3.1 Το παιδί ως αναγνώστης

Σύμφωνα με τον Appleyard (1994), ο οποίος μελέτησε τον τρόπο που ο κάθε αναγνώστης αναπτύσσεται και εξελίσσεται, διακρίνονται πέντε ρόλοι αναγνωστών. Οι ρόλοι αυτοί είναι σύμφωνοι με τα εξελικτικά στάδια που αντιστοιχούν στην χρονολογική ηλικία του αναγνώστη και βασίζονται στην αλληλεπίδραση κειμένου και αναγνώστη. Επιπλέον, χαρακτηρίζοντας ως καθολικοί, καθώς δεν επηρεάζονται από την ιδιοσυγκρασία, την προσωπικότητα, το πολιτισμικό και εκπαιδευτικό υπόβαθρο των ατόμων (Appleyard, 1994, p. 3).

Ο πρώτος είναι «ο αναγνώστης ως παίκτης», που αντιπροσωπεύει τα παιδιά προσχολικής ηλικίας τα οποία δεν είναι ακόμη αναγνώστες αλλά ακροατές ιστοριών. Το παιδί μετατρέπεται σε παίκτη και αξιοποιώντας την φαντασία του, γίνεται ικανός να ελέγξει την πραγματικότητα, τους φόβους και τις επιθυμίες του, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό, την αυτοπεποίθηση του. Ο δεύτερος ρόλος είναι «ο αναγνώστης ως ήρωας και ηρωίδα» που αντικατοπτρίζει τα παιδιά σχολικής ηλικίας. Οι ιστορίες φαίνεται να παρουσιάζουν μια εναλλαγή, να είναι περισσότερο οργανωμένες και ελκυστικές σε σύγκριση με τον πραγματικό κόσμο, γεγονός που αφενός βοηθά το παιδί να εμπλακεί και να εξερευνήσει τον κόσμο του βιβλίου και αφετέρου να αντιληφθεί τον πραγματικό κόσμο και την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ο τρίτος ρόλος είναι «ο σκεπτόμενος αναγνώστης» που απευθύνεται σε έφηβους αναγνώστες, οι οποίοι μέσα από τις ιστορίες προσπαθούν να ανακαλύψουν τον εσωτερικό τους κόσμο και αναζητούν το νόημα της ζωής, αξίες, ιδανικά καθώς και αυθεντικούς ρόλους για μίμηση. Ο «αναγνώστης ερμηνευτής» είναι ο τέταρτος ρόλος. Εδώ, ο αναγνώστης διαβάζει συστηματικά λογοτεχνικά κείμενα, προσλαμβάνοντας τα ως ένα οργανωμένο σώμα γνώσης με δικούς τους κανόνες και χαρακτηριστικά. Με τον τρόπο αυτό, αποκτά μια ολοκληρωμένη αίσθηση της ιστορίας και αναπτύσσει την κριτική του σκέψη. Ο «πραγματιστής αναγνώστης» αποτελεί τον τελευταίο ρόλο. Αντιπροσωπεύει τον ενήλικα αναγνώστη, ο οποίος διαβάζει με ποικίλους τρόπους, ενσωματώνοντας στην ανάγνωση του στοιχεία από τους προηγούμενους ρόλους αναγνωστών, αναζητώντας την διαφυγή και την αίσθηση ομορφιάς (Appleyard, 1994, p. 14).

Όπως είναι γνωστό, τα παιδιά στα πρώτα χρόνια της ζωής τους, μιμούνται σημαντικούς ανθρώπους που συμμετέχουν στην φροντίδα και στην διαπαιδαγώγηση τους. Πρωτίστως, το οικογενειακό περιβάλλον είναι εκείνο όπου θα καλλιεργήσει και θα εμφυσήσει στο παιδί την συνήθεια του διαβάσματος. Σε αυτό το πλαίσιο, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η φιλαναγνωστική ικανότητα των γονέων αλλά και η γενικότερη στάση τους απέναντι στα εντυπωμένα κείμενα. Έτσι, μέσω της κατάλληλης προσέγγισης από τους γονείς αλλά και της συστηματικής τριβής του παιδιού με τα βιβλία, θα δημιουργηθεί μια σχέση η οποία σταδιακά θα εξελιχθεί σε όρεξη και κίνητρο για διάβασμα (Αναγνωστόπουλος, 2003, σσ. 27-28).

Ένας ακόμη παράγοντας που συντελεί στον προαναφερθέντα στόχο είναι το σχολικό περιβάλλον και συγκεκριμένα η θετική ή μη ανταπόκριση των εκπαιδευτικών απέναντι στα βιβλία. Αναλυτικότερα, ο δάσκαλος είναι αυτός που κατά κύριο λόγο λειτουργεί ως πρότυπο για το παιδί, το οποίο ενδέχεται να οικειοποιηθεί τις αντιδράσεις του. Ένας εκπαιδευτικός, ο οποίος διατηρεί θετική στάση απέναντι στα βιβλία, αγαπά να διαβάζει βιβλία στην τάξη του και φέρνει τους μαθητές του σε επαφή με ελκυστικά βιβλία, προσελκύει το ενδιαφέρον των μαθητών του και επηρεάζει την στάση και την συμπεριφορά τους (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4098).

1.3.2 Αναγνωστικές προτιμήσεις παιδιών

Σχετικά με τις αναγνωστικές επιλογές των παιδιών, έχουν παρατηρηθεί σημαντικές διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με το φύλο, ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια (Mos & McDonald, 2004, p. 401).

Η πρόσφατη έρευνα των Agrelo-Costas, Mocino-Gonzalez, & Miguez-Alvarez (2023), η οποία διεξήχθη σε παιδιά δημοτικού, σχετικά με τις αναγνωστικές τους προτιμήσεις, υποδεικνύει τα εξής. Από την μια πλευρά, τα κορίτσια έχουν περισσότερα εσωτερικά κίνητρα για αναγνωστικές δραστηριότητες καθώς και μια δυνατή αναγνωστική συνήθεια. Από την άλλη πλευρά, στα αγόρια παρατηρήθηκε μια μείωση της αναγνωστικής τους ικανότητας καθώς την θεωρούσαν αποκλειστικά ως πληροφοριακό εργαλείο και όχι ως μέσο αναψυχής. Επίσης, ανέφεραν πως ένιωθαν αποθαρρημένοι ως προς την ανάγνωση λογοτεχνικών βιβλίων καθώς δεν τους παρέχόταν ποικιλία επιλογών που να σχετίζεται με τα ενδιαφέροντα και τις προτιμήσεις τους (Agrelo-Costas, Mocino-Gonzalez, & Miguez-Alvarez, 2023, pp. 1-8).

Σχετικά με την προτίμηση και την επιλογή λογοτεχνικών ειδών στα δύο φύλα, φαίνεται πως τα κορίτσια επιλέγουν να διαβάζουν αφηγηματικά είδη όπως τα μυθιστορήματα, φανταστικές ιστορίες, ιστορίες που σχετίζονται με τις οικογενειακές σχέσεις, ιστορίες αγάπης, ιστορίες μυστηρίου και τρόμου καθώς και αστυνομικές ιστορίες. Ακόμη, τις ενδιαφέρει το θέατρο καθώς και τα περιοδικά. Σχετικά με τις θεματικές προτιμήσεις, η φαντασία κατέχει κεντρικό ρόλο αλλά εξίσου σημαντικοί φέρεται να είναι για τα κορίτσια οι θετικοί χαρακτήρες στα ρομαντικά κείμενα. Όσον αφορά τα αγόρια, από τα αφηγηματικά είδη, φαίνεται να προτιμούν τα κόμικς ενώ αξίζει να υπογραμμιστεί πως κεντρική θέση στις επιλογές τους κατέχουν τα αθλητικά. Αυτό συμβαίνει διότι απολαμβάνουν τις θεματικές που δεν σχετίζονται με το σχολείο και παράλληλα προτιμούν τα σύντομα ενημερωτικά κείμενα. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα αγόρια επιδεικνύουν έντονο ενδιαφέρον για την επιστημονική φαντασία, την επιστήμη, τα ζώα όπως επίσης και για τα ιστορικά γεγονότα (Agrelo-Costas, Mocino-Gonzalez, & Miguez-Alvarez, 2023, pp. 8-9). Επιπλέον, σύμφωνα με την έρευνα της Mohr (2006), σχετικά με τις πρωταγωνιστικές μορφές που προτιμούν τα δύο φύλα, φαίνεται πως τα κορίτσια επιλέγουν ιστορίες με γυναικείες πρωταγωνιστικές μορφές ενώ αντίθετα τα αγόρια προτιμούν ιστορίες με ανδρικούς χαρακτήρες (Mohr, 2006, p. 84).

Από την άλλη, σύμφωνα με την έρευνα των Jug και Vilar (2015), η οποία διεξήχθη με παιδιά προσχολικής ηλικίας, έγινε φανερό πως τους κεντρίζουν την προσοχή και τα ενδιαφέρουν οι ιστορίες με τα ζώα, οι ιστορίες που εμπεριέχουν λέξεις οι οποίες ακούγονται αστείες, τα εικονοβιβλία που αφηγούνται την ιστορία ακόμη και τα βιβλία που δεν περιέχουν λέξεις. Μελέτες που πραγματοποιήθηκαν, στην ίδια ηλικία παιδιών, αναδεικνύουν την σημαντικότητα των οπτικών στοιχείων και της εικόνας στα παιδιά προσχολικής ηλικίας (Jug & Vilar, 2015, pp. 1304-1305).

Όσον αφορά τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν οι Jug και Vilag (2015), έχουν να υπογραμμιστούν τα εξής. Αρχικά, τα παιδιά έδειξαν την προτίμηση τους στο να ακούν και να διαβάζουν ιστορίες, ειδικά εκείνες που συμπεριλαμβάνουν εικόνες. Σχετικά με τα αγαπημένα τους βιβλία ανέφεραν τα εικονοβιβλία και τα βιβλία γνώσεων παρόλο που είναι εξοικειωμένα μαζί τους. Ως προς τις διαφορές φύλου, τα κορίτσια δήλωσαν πως προτιμούν τις ιστορίες με τις νεραϊδες ενώ στα αγόρια αρέσουν ιδιαίτερα οι ιστορίες περιπέτειας, τεχνολογίας και αυτές που σχετίζονται με τις υπερφυσικές δυνάμεις των χαρακτήρων (Jug & Vilag, 2015, p. 1309).

Πέραν της θεματολογίας που επιλέγουν τα παιδιά, ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας, που διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο ως προς την ανάπτυξη και την εξέλιξη του γραμματισμού είναι οι αισθητικές τους προτιμήσεις. Πιο συγκεκριμένα, τα μικρά παιδιά φαίνεται να επιλέγουν βιβλία έχοντας ως κριτήριο τόσο την χρωματική παλέτα όσο και τα εικονιζόμενα πρόσωπα του εξωφύλλου. Επίσης, φαίνεται πως αφηρημένες εικόνες, οι οποίες είναι πολύχρωμες συνδυάζοντας πολλαπλούς χρωματικούς τόνους προσελκύουν το ενδιαφέρον των παιδιών (Danko-McGhee & Slutsky, 2011, pp. 181-182).

1.3.3 Παιδικό βιβλίο και εκπαιδευτικές δραστηριότητες

Στοχεύοντας στην ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού, μία σημαντική πρακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας πέρα από την ανάγνωση βιβλίων, είναι η υλοποίηση ποικίλων δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα είτε στο οικογενειακό είτε στο σχολικό περιβάλλον. Με αυτό τον τρόπο, οι δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκονται τα παιδιά διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στο να αγαπήσουν την ανάγνωση βιβλίων αλλά και να αποκτήσουν την συνήθεια του «διαβάσματος» (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4098).

Πιο συγκεκριμένα, ως προς την προσχολική αγωγή, η εκτεταμένη χρήση δραστηριοτήτων παράλληλα με την ενασχόληση της ομάδας με παιδικά λογοτεχνικά βιβλία επέφερε σημαντικές αλλαγές τόσο ως προς τον σεβασμό απέναντι στα ίδια τα βιβλία αλλά και ως προς την βελτίωση της γλωσσικής και διανοητικής ικανότητας των παιδιών (Banciu, 2011, p. 93).

Η ανάπτυξη των δραστηριοτήτων, οι οποίες μπορεί να υλοποιηθούν τόσο πριν όσο και μετά την ανάγνωση του βιβλίου, πραγματοποιείται με έμφαση στην ενίσχυση της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης. Μέσω των δραστηριοτήτων αυτών, φαίνεται πως η οικογένεια μπορεί να επηρεάσει την αναγνωστική ικανότητα του παιδιού, όμως τον κύριο ρόλο τον κατέχουν οι εκπαιδευτικοί. Γνωρίζοντας το κατάλληλο τρόπο και το ύφος με το οποίο πρέπει να παρουσιαστούν στα παιδιά, έχουν περισσότερες πιθανότητες να τα εμπλέξουν στην αναγνωστική διαδικασία και να αυξήσουν το κίνητρο τους για διάβαση (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4098).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας των Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak (2011), παρατηρήθηκε πως οι εκπαιδευτικοί δεν φαίνεται να οργανώνουν δραστηριότητες πριν την ανάγνωση ενός βιβλίου και κατά την ανάγνωση συμπεριλαμβάνουν λανθασμένες πρακτικές. Επίσης, οι δράσεις που πραγματοποιούνταν μετά το πέρας της ανάγνωσης δεν έφεραν κανένα σημάδι δημιουργικότητας ούτε κάποια καινοτόμα πρακτική (Gönen, Ertürk, & Özen Altinkaynak, 2011, p. 4103).

Όσον αφορά την ελληνική πραγματικότητα, η παραπάνω θέση πιθανότατα μπορεί να αιτιολογηθεί από το γεγονός πως οι εκπαιδευτικοί, ιδίως οι δάσκαλοι στα Δημοτικά Σχολεία, δεν έχουν λάβει την απαραίτητη και κατάλληλη εξειδίκευση για την διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων. Ως εκ τούτου, ο εκπαιδευτικός θα πρέπει ο ίδιος να ενισχύσει την δική του προσωπική λογοτεχνική ικανότητα ώστε στο επόμενο επίπεδο να μπορέσει να ενταχθεί στην παιδική οπτική, στον τρόπο δηλαδή που το παιδί διαβάζει ένα βιβλίο (Κανατσούλη, 2018, σσ. 152-153).

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθούν συνοπτικά κάποιες πρακτικές, οι οποίες σύμφωνα με την Κανατσούλη (2018), συνίσταται να αποφεύγονται από τους εκπαιδευτικούς κατά την λογοτεχνική ανάγνωση. Αρχικά, επισημαίνεται ότι δεν είναι απαραίτητο το παιδί να αποκρυπτογραφεί και να αναλύει κάθε λέξη που του είναι άγνωστη καθώς το νόημα θα προκύψει από τα συμφραζόμενα και συνεπώς δεν υπάρχει ουσιαστικός λόγος να διακόπτεται η πορεία της ανάγνωσης. Επίσης, δεν θεωρείται αναγκαίο να ολοκληρώσει το παιδί ένα βιβλίο που θεωρεί βαρετό αλλά ούτε να μελετά με την ίδια στοχοπροσήλωση την κάθε σελίδα του βιβλίου. Ένα ακόμη σημαντικό σημείο είναι ότι δεν χρειάζεται το παιδί να είναι σε μια διαδικασία συνεχούς αναζήτησης του μηνύματος που θέλει να περάσει ο συγγραφέας ούτε να αναζητά διαρκώς θετικούς τρόπους συμπεριφοράς που προτείνονται μέσω του βιβλίου (Κανατσούλη, 2018, σσ. 153-154).

1.4 Ο ρόλος της εικονογράφησης στα βιβλία της Παιδικής Λογοτεχνίας

Ο Winn (1980) ορίζει την εικόνα ως μία οπτική εμπειρία στην οποία υπάρχει κάποια ομοιότητα μεταξύ αυτού που προσλαμβάνεται δια της όρασης και τις αντίστοιχες αντιλήψεις, που προέρχονται από τις λέξεις. Η εμπειρία της εικόνας κατασκευάζεται από αποθηκευμένες πληροφορίες στη μνήμη και καταλήγει σε αντιληπτική εμπειρία (Winn, 1980, p. 36). Οι εικόνες ενδέχεται να συνιστούν οπτικές αναπαραστάσεις, υλικά αντικείμενα, σημεία που αντιπροσωπεύουν το οπτικό μας περιβάλλον, ενώ, ταυτόχρονα, συμπίπτουν με το άυλο πεδίο εικόνων στο μυαλό μας, καθώς εμφανίζονται ως οράματα, φαντασιώσεις, φαντασιώσεις, σχήματα, νοερές παραστάσεις, δύο λειτουργίες άρρηκτα συνδεδεμένες (Santaella & Noth, 1999, p. 15).

Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο συνιστά ένα ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος (Κιτσαράς, 1993, σ. 19), το οποίο, ωστόσο, ξεπερνά «τα ασφυκτικά όρια ενός είδους και καθίσταται δια-ειδολογικό» (Γιαννικοπούλου, 2008, σ. 17). Είναι ένα σύνολο με ενιαία νοηματικά και οπτικά χαρακτηριστικά, με σαφήνεια και συμπαγή χαρακτήρα, μέσω της δομής της αφήγησης του κειμένου και με το οποίο ο εικονογράφος μπορεί να εκφραστεί (Ασωνίτης, 2001, σ. 47). Τα παιδιά, ιδιαίτερα μικρότερης ηλικίας, είναι ευαίσθητα στην εικονογράφηση, καθώς επικεντρώνονται σε αυτή ενώ ένα άλλο άτομο τους διαβάζει το κείμενο. Με αυτόν τον τρόπο, τα παιδιά – αναγνώστες εμμένουν στις εντυπώσεις που δημιουργούν οι εικόνες, οι οποίες τα ακολουθούν και παραμένουν μαζί τους για το υπόλοιπο της ζωής (Roethler, 1998, pp. 97-98).

Η εικόνα μπορεί να μεταφέρει το περιεχόμενο ενός κειμένου, να διευκρινίζει το περιεχόμενο του ή ακόμη και να το πλαισιώνει, αποσαφηνίζοντάς το. Παράλληλα, μπορεί να τονίζει συγκεκριμένες πτυχές του κειμένου, ή ακόμα και το βασικό του νόημα. Μπορεί, συνεπώς, να έχει αφηγηματικό ή ερμηνευτικό χαρακτήρα, ενσαρκώνοντας, ταυτόχρονα, το συναίσθημα που πηγάζει από το κείμενο ή λειτουργώντας απλά ως μία απεικόνιση. Ο χαρακτήρας, λοιπόν, που ενέχει σε ένα κείμενο είναι λειτουργικός (Ασωνίτης, 2001, σσ. 40-41).

Μάλιστα, οι εικόνες παρέχουν ένα οπτικοκοινωνικό πλαίσιο για τη γλώσσα, γεφυρώνοντας το χάσμα μεταξύ προφορικού και γραπτού λόγου (Elster & Simons, 1985, p. 149). Στα παιδικά βιβλία, η εικονογράφηση μπορεί να είναι ένα αισθητικό ερέθισμα που δημιουργεί νόημα, εκπληρώνοντας έναν σημαντικό ρόλο ως οπτικό στοιχείο (Bulut-Ozsezer & Canbazoglu, 2018, pp. 207-209). Σε ορισμένες περιπτώσεις, η κύρια λειτουργία των εικονογραφήσεων είναι η ενίσχυση του κειμένου, προτρέποντας σε μία ενεργή επεξεργασία του έντυπου λόγου, διευκολύνοντας το παιδί-αναγνώστη να μετασχηματίσει τις νοητικές εικόνες σε πληροφορίες. Εξάλλου, τα μικρά παιδιά χρειάζονται τις εικόνες στα βιβλία γιατί είναι πιο κατανοητά από τις λέξεις. Επιπλέον, έχουν ανάγκη τις εικονογραφικές πληροφορίες γιατί συμβάλλουν στο να παρέχουν προφορικά ορθές απαντήσεις σε σχέση με το κείμενο (Nodelman, 1996, p. 216). Συγκεκριμένα, η εικόνα μπορεί να δημιουργήσει έναν χώρο λόγου και διαλόγου με τον αναγνώστη γιατί συνιστά μία σκηνή, έναν τόπο αναπαράστασης, που με τη σειρά του ανοίγεται μπροστά στα ερμηνευτικά μάτια του παιδιού. Ουσιαστικά, φέρνει μια πτυχή συμβολισμού που επικαλύπτει στρώματα νοημάτων ενώ ταυτόχρονα υπερβαίνει τη διάσταση αυτού που βρίσκεται μπροστά στα μάτια του αναγνώστη (Naves & Goulart, 2022, pp. 21-22).

Οι εικονογραφήσεις είναι πολύπλοκα σύμβολα που αναλαμβάνουν το έργο της αφήγησης του μεγαλύτερου μέρους της ιστορίας και μπορούν να επηρεάσουν τους αναγνώστες να εξετάσουν βαθύτερα μια ιδέα που παρουσιάζεται μέσα από ένα κείμενο (Nodelman, 1988, pp. 220-248). Η ευφάνταστη αίσθηση που έχει μια εικόνα είναι ένα από τα μαγικά στοιχεία που ελκύουν τα παιδιά να διαβάσουν ένα βιβλίο, στοιχείο που αποτελεί έναν ακόμη λόγο για τον οποίο

οι εικόνες διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο στα βιβλία. Επίσης, η εικονογράφηση μπορεί να προκαλέσει το ενδιαφέρον των παιδιών για τα βιβλία και να τα οδηγήσει να τα αγαπήσουν. Οι εικόνες συχνά είναι χρήσιμες στις διαδικασίες αποκωδικοποίησης και κατανόησης (Nodelman, 1988, p. 278). Η εικονογράφηση, λοιπόν, εάν είναι εύστοχη, συνεχίζει ή και ενισχύει την αφήγηση, βοηθώντας τα παιδιά να αντιληφθούν όσα δεν ήταν δυνατόν να καταλάβουν μόνο διαμέσου του κειμένου (Sendak, 1977, p. 252).

Επιπλέον, σημαντική μπορεί να θεωρηθεί η συνδρομή των εικόνων ενός παιδικού βιβλίου στη γνωστική ανάπτυξη των παιδιών. Τα εικονογραφημένα βιβλία εμπλέκουν τα παιδιά ως ενεργούς δημιουργούς νοημάτων, διεγείροντας τις συζητήσεις (Niland, 2023, p. 513). Όταν διαβάζονται δυνατά, γίνονται το επίκεντρο της κοινής προσοχής και αλληλεπίδρασης μεταξύ ενός παιδιού και ενός ενήλικα. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται στα εικονογραφημένα βιβλία και η σκέψη που διεγείρεται, καθώς και η εμπειρία των πολυτροπικών χαρακτηριστικών τους, καθιστά τα εικονογραφημένα βιβλία πολύτιμους αρωγούς στην πρώιμη ανάπτυξη του γραμματισμού των μικρών παιδιών. Τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία έρχονται σε μια περίοδο της ζωής των παιδιών κατά την οποία η ανάπτυξή τους είναι αλματώδης και που αρχίζουν να αναπτύσσουν βασικές δεξιότητες που θα χρησιμοποιήσουν στο μέλλον. Αυτά τα βιβλία συμβάλλουν, επίσης, στη γλωσσική και γνωστική ανάπτυξη των παιδιών, προετοιμάζοντάς τα για την ένταξη τους στο σχολικό περιβάλλον (Sever, 2012, pp. 87-89).

Η εικονογράφηση ενθαρρύνει και την ανάπτυξη της γλώσσας και του γραμματισμού. Διεγείροντας την περιέργεια των παιδιών, τους παρέχει ένα πλούσιο λεξιλόγιο, επιτρέποντας στα παιδιά να συνηθίσουν σε νέες λέξεις και να οικοδομήσουν το λεξιλόγιό τους μέσω και των λεκτικών αλλά και των οπτικών αναφορών (Hladíková, 2014, pp. 22-23).

Παράλληλα, τα εικονογραφημένα βιβλία συμβάλλουν στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, ένα γνωστικό αλλά και συναισθηματικό χαρακτηριστικό, που σχετίζεται με την ερμηνεία εμπειριών, καταστάσεων, γεγονότων, με την ανάλυση σχέσεων μεταξύ καταστάσεων, προβλημάτων, εννοιών, ορισμών ή άλλων τύπων αναπαραστάσεων σχεδιασμένων να εκφράζουν πεποιθήσεις, κρίσεις, γνώσεις και απόψεις, με την εξαγωγή συμπερασμάτων, την επεξήγηση του συλλογισμού και την ικανότητα αυτορρύθμισης. Η κριτική σκέψη καλλιεργείται από την πρώιμη παιδική ηλικία και τα εικονογραφημένα βιβλία μπορούν να συμβάλλουν στην καλλιέργεια αυτών των δεξιοτήτων αλλά και στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων δημιουργικής και πρωτότυπης σκέψης των παιδιών (Erşan & Er, 2021, pp. 1067-1068).

Οι εικόνες σε παιδικά βιβλία, που δημιουργήθηκαν με βάση την ευαισθησία του καλλιτέχνη και την παιδική πραγματικότητα, εμπλουτίζουν το συναισθηματικό κόσμο των παιδιών με οπτικά ερεθίσματα από την πρώιμη παιδική ηλικία και τα βοηθά να αναπτύξουν τις συναισθηματικές τους δεξιότητες (Bulut-Ozsezer & Canbazoglu, 2018, p. 206). Στα

εικονογραφημένα βιβλία, τα παιδιά βιώνουν αντιπροσωπευτικά τα συναισθηματικά ταξίδια των χαρακτήρων ενός βιβλίου και μπορεί να ταυτιστούν με πτυχές που σχετίζονται με τη ζωή τους. Ως εκ τούτου, η φαντασία και η προσποίηση μπορούν να υποστηρίξουν τη συναισθηματική τους ανάπτυξη (Niland, 2023, pp. 512-513).

Παράλληλα, μία καλή εικονογράφηση μπορεί να διεγείρει τη φαντασία του παιδιού, επιτρέποντας στα παιδιά να «δουν» ευφάνταστα πράγματα που μπορεί να μην βρουν στον πραγματικό κόσμο (Segun, 1988, p. 1). Μια νοητική αναπαράσταση επεξεργάζεται με έναν «*σχεδόν παραισθησιογόνο τρόπο*» το περιεχόμενο και φαίνεται να δανείζεται χαρακτηριστικά από το όραμα. Έτσι, η σύνθεση μιας οπτικής αναπαράστασης επιτρέπει να συμβεί μια διεγερτική μεσολάβηση μεταξύ αυτού που φαινόταν και αυτού που φαντάστηκε ο αναγνώστης (Joly, 1994, pp. 13-20).

Επιπρόσθετα, η εικονογράφηση ενθαρρύνει τα παιδιά ως προς την αισθητική εκτίμηση της τέχνης και της ομορφιάς. Καθώς τα παιδιά έρχονται σε επαφή με βιβλία που περιλαμβάνουν εικόνες, αναπτύσσουν μια αυξανόμενη συνειδητοποίηση των αισθητικών παραγόντων και του ρόλου του καλλιτέχνη στην επιλογή αυτών των παραγόντων, προκειμένου να δημιουργήσουν νόημα (Kiefer, 1988, pp. 257-259). Σύμφωνα με τον Broudy (1977), η αισθητική ευαισθησία στην τέχνη και την ομορφιά είναι μια πρωταρχική πηγή εμπειρίας για ένα παιδί και οι αισθητικές εμπειρίες είναι βασικές για την εκπαίδευση των παιδιών (Broudy, 1977, p. 636). Η αισθητική εκτίμηση μπορεί να αναπτυχθεί εν μέρει από τη συνεχή έκθεση σε μια μεγάλη ποικιλία έργων τέχνης που συνδέονται με ευχάριστες ιστορίες στα σημερινά εικονογραφημένα βιβλία, αποτελώντας έναυσμα το οποίο μπορεί να οδηγήσει το παιδί στην ομορφιά και τη δύναμη της τέχνης. Παράλληλα, επιτρέπουν στους νεαρούς αναγνώστες να συνειδητοποιήσουν την ποικιλία των καλλιτεχνικών στυλ και μέσων που χρησιμοποιούν οι καλλιτέχνες καθώς και να αναπτύξουν ένα αισθητικό κριτήριο (Jacobs & Tunnell, 1996, p. 34). Έτσι, ενέχει μεγάλη αξία η παροχή αισθητικών εμπειριών στα παιδιά, δημιουργώντας περιβάλλοντα έκθεσης σε τέχνες και αισθητικής ανταπόκρισης (Eisner, 1994, p. 57).

Η εικόνα συμβάλλει στον οπτικό γραμματισμό του παιδιού, στην ενεργή ανακατασκευή της προηγούμενης οπτικής εμπειρίας, με εισερχόμενες πληροφορίες για την απόκτηση νοήματος (Sinatra, 1986, p. 57). Οι εικονογραφήσεις που συναντούν τα παιδιά στην πρώιμη επαφή τους με το βιβλίο, και δη το εικονογραφημένο, ως αισθητηριακή εμπειρία, μπορούν γίνονται σημαντικά μέρη αυτού του σχήματος και βασικό μέρος του τρόπου σκέψης τους, ενέχοντας έτσι σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Σε όλη την παιδική ηλικία, η προσωπικότητα του ατόμου μεγαλώνει και διευρύνεται. Η αναζήτηση της ατομικότητας περιλαμβάνει πολλές αλληλένδετες πτυχές. Η εικονογράφηση στο παιδικό βιβλίο προσφέρει σχέσεις και μεταφορές για τις διάφορες πτυχές αυτής της αναζήτησης (Schwarcz, 1982, p. 84).

Μέσα από τα παιδικά βιβλία, τα παιδιά διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται τον εαυτό τους, τους συνομηλίκους τους και την κοινωνία, αισθάνονται τι μπορεί αυτοί να αναμένουν από τους ίδιους και σταδιακά αναπτύσσουν υγιείς τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς (Hurley, 2005, p. 228). Οι εικόνες είναι ιδιαίτερα «φορτωμένες» με πολιτιστικές συμβάσεις (Levie, 1987, pp. 7-8), έτσι η οπτική μάθηση και η εικονογράφηση μπορεί να βοηθήσουν στη διδασκαλία των παιδιών για άλλους πολιτισμούς καθώς και να διευρύνουν τις γνώσεις τους σχετικά με τον δικό τους πολιτισμό και την ταυτότητά τους (Segun, 1988, pp. 1-3).

Συμπερασματικά, η λειτουργία των εικόνων είναι πολλαπλή, καθώς συμβάλει στο να προσελκύσει την προσοχή, να ενισχύσει την αφήγηση, να αναπτύξει την ευαισθητοποίηση του παιδιού, τη φαντασία και τη δημιουργικότητα του ενώ παράλληλα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της γνωστικής του ανάπτυξης (Ruterana, 2012, pp. 97-99).

1.5 Η απώλεια στην Παιδική Λογοτεχνία

Η ανάγνωση αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της παιδικής ηλικίας. Παράλληλα με το γεγονός ότι έχει κεντρική σημασία για την ανάπτυξη του παιδιού και τη χρήση της φαντασίας του, η ανάγνωση ενισχύει τον συναισθηματικό δεσμό γονέων και παιδιών και παρέχει έναν τρόπο να μαθαίνει κανείς περίπλοκες πτυχές της ζωής και των σχέσεων. Όταν τα παιδιά ταυτίζονται με τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες και τις συναισθηματικές εμπειρίες και καταστάσεις που προκύπτουν από το μήνυμα της ιστορίας, τα βιβλία μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία για συζήτηση, να προσφέρουν μεγαλύτερη κατανόηση των περιστάσεων και να επιτρέψουν την αντιμετώπιση δύσκολων θεμάτων σε έναν ασφαλή χώρο (Arruda-Colli & Weaver, 2017, p. 548).

Λόγω της συμβολικής της δύναμης, η Παιδική Λογοτεχνία χρησιμεύει ως ένα χρήσιμο εργαλείο για την προώθηση του διαλόγου στα παιδιά σχετικά με την έννοια του θανάτου και την κατανόηση της διαδικασίας του πένθους, καθώς περιέχει στοιχεία που διευκολύνουν την κατανόηση και την αντιμετώπιση στρεσογόνων γεγονότων ζωής (Martínez-Caballero, Melero, Silió-García, Aparicio-Sanz, & Ortego-Maté, 2023, p. 93). Ως εκ τούτου, μέσω της Παιδικής Λογοτεχνίας παρέχεται σημαντική υποστήριξη στα μικρά παιδιά που βιώνουν μια απώλεια και αυτή η μέθοδος παρουσιάζεται ως ένα πολύτιμο εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο από τους γονείς όσο και από τα ίδια τα παιδιά (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 88).

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως ο θάνατος θεωρείται ένα θέμα ταμπού και δεν συζητείται εύκολα με παιδιά μικρής ηλικίας (Jackson, 2018, σ. 20). Οι αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για το θέμα της απώλειας γενικότερα, και του θανάτου ειδικότερα, μεταβάλλονται και μετασηματίζονται αναλογικά με το αναπτυξιακό τους στάδιο και την χρονολογική ηλικία τους (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 89).

Η εισαγωγή ενός φιλικού προς τα παιδιά διαμεσολαβητικού αντικειμένου, όπως τα παραμύθια, μπορεί να τα βοηθήσει να αποκτήσουν μια πιο ακριβή αντίληψη του θανάτου και να συνειδητοποιήσουν καλύτερα τα συναισθήματα που συνδέονται με το πένθος. Πιο συγκεκριμένα, η αφήγηση παραμυθιών μπορεί να προσφέρει την ευκαιρία στα παιδιά που πενθούν, να συζητήσουν για το θάνατο και το πένθος, να απαντηθούν τα ερωτήματά τους, να ξεκαθαριστούν οι αμφιβολίες και οι προβληματισμοί τους καθώς και να εξομαλυνθούν τα συναισθήματά τους (Martínez-Caballero, Melero, Silió-García, Aparicio-Sanz, & Ortego-Maté, 2023, p. 93).

Μέσω της ανάγνωσης ιστοριών, τα παιδιά εμβαθύνουν στους χαρακτήρες και βυθίζονται στα συναισθήματα, τις σκέψεις και τις αντιδράσεις των άλλων. Η βιωματική αυτή εμπειρία των μικρών αναγνωστών ως προς τις δυσκολίες και τα συναισθήματα των χαρακτήρων, δίνει το έναυσμα για συζήτηση σχετικά με συναισθήματα που προηγουμένως ήταν κρυμμένα. Με τον τρόπο αυτό, τα παιδιά οδηγούνται σε ένα είδος κάθαρσης και εκτόνωσης της έντασης και διευκολύνονται στο να εκφράσουν και να απελευθερώσουν τα συναισθήματά τους σε ένα ασφαλές περιβάλλον (Wiseman, 2013, p. 3).

Πλέον, είναι διαθέσιμη μεγάλη ποικιλία βιβλίων που ασχολούνται ρεαλιστικά με την αποδοχή του θανάτου και την προσαρμογή μετά το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Η ανάγνωση είναι ένας τρόπος για να ενισχυθεί το αίσθημα του ανήκειν. Μέσω αυτής, τα παιδιά συνειδητοποιούν ότι οι άλλοι μοιράζονται τη δική τους δοκιμασία, βιώνουν παρόμοιους φόβους, απογοητεύσεις και ανησυχίες και ότι ο πόνος και τα συναισθήματά που νιώθουν είναι μέσα στο εύρος της κανονικότητας. Ταυτιζόμενα με τους χαρακτήρες και τις καταστάσεις, αναγνωρίζουν τις ομοιότητες μεταξύ τους και αντιλαμβάνονται πως και άλλοι άνθρωποι υποφέρουν όπως και εκείνα. Ως απόρροια αυτού, αισθάνονται λιγότερο απομονωμένα, η αμηχανία τους μειώνεται, νιώθουν ανακούφιση και στρέφονται προς την εύρεση λύσεων και διαχείρισης της κατάστασης (Walker & Jones, 1986, p. 16).

Η λογοτεχνική κατανόηση των παιδιών οικοδομείται τόσο από τις εικόνες όσο και από το κείμενο. Η εικονογράφηση αποτελεί σημαντική πτυχή της αναγνωστικής εμπειρίας, με τα παιδιά να δίνουν σημαντική έμφαση στις οπτικές εικόνες. Στην πραγματικότητα, πολλές φορές, η εικονογράφηση μπορεί να προσφέρει μια εμπειρία που υπερβαίνει το κείμενο, με το νόημα που μεταφέρεται στις εικόνες να είναι πιο σημαντικό για τα παιδιά αναγνώστες στην κατανόηση του συνολικού νοήματος ενός εικονογραφημένου βιβλίου από ό,τι οι λέξεις. Ως εκ τούτου, ο τρόπος με τον οποίο αναπαρίσταται ο θάνατος τόσο στο κείμενο όσο και στην εικονογράφηση αποτελεί σημαντική πτυχή της επιλογής και της αξιοποίησης των εικονογραφημένων βιβλίων για την υποστήριξη των παιδιών που πενθούν (Wiseman, 2013, p. 4).

Μια ακόμη πτυχή της Παιδικής Λογοτεχνίας ως προς την διαπαιδαγώγηση σχετικά με τον θάνατο και την απώλεια είναι ο ρόλος που κατέχει ο παππούς και η γιαγιά στα παιδικά βιβλία.

Σύμφωνα με τους McGuire, McCarhty και Modrcin (2013) οι τρόποι με τους οποίους αναπαρίσταται η απώλεια του παππού και τις γιαγιάς στην Παιδική Λογοτεχνία, κατηγοριοποιούνται στα κείμενα ανάλογα με το ρόλο του παππού και της γιαγιάς σε αυτά. Οι κατηγορίες αυτές περιλαμβάνουν: το θάνατο ενός παππού ή μιας γιαγιάς, τους παππούδες ή τις γιαγιάδες που προσπαθούν να προετοιμάσουν το παιδί για το θάνατο, τις αντιδράσεις θρήνου μετά το θάνατο του παππού ή της γιαγιάς, την κηδεία του παππού ή της γιαγιάς και τις αναμνήσεις των παππούδων που έχουν πεθάνει (McGuire, McCarthy, & Modrcin, 2013, p. 310).

1.6 Βιβλιοθεραπεία

Ο όρος βιβλιοθεραπεία αναφέρεται στη θεραπευτική διαδικασία που λαμβάνει χώρα όταν μαθαίνουμε από το αναγνωστικό υλικό για θεραπευτικό όφελος. Για τα παιδιά, η διαδικασία περιλαμβάνει τη χρήση βιβλίων που τα βοηθούν να σκεφτούν, να κατανοήσουν και να επεξεργαστούν πρακτικές, συναισθηματικές, πνευματικές και κοινωνικές ανησυχίες (Arruda-Colli & Weaver, 2017, p. 548). Μέσω μιας διαδικασίας αλληλεπίδρασης μεταξύ του αναγνώστη και της λογοτεχνίας, η χρήση των βιβλίων μπορεί να επηρεάσει τη συνολική ανάπτυξη του παιδιού και παράλληλα χρησιμοποιείται ως εργαλείο για την διερεύνηση της προσωπικότητας και την ενίσχυση της συναισθηματικής του νοημοσύνης (Walker & Jones, 1986, p. 17).

Η ενασχόληση με την λογοτεχνία μπορεί να υποστηρίξει τις συναισθηματικές αντιδράσεις των παιδιών στο πένθος, γεγονός που αποτελεί έναν από τους λόγους για τους οποίους οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας χρησιμοποιούν τη βιβλιοθεραπεία. Η βιβλιοθεραπεία βασίζεται στην πεποίθηση ότι οι αναγνώστες ταυτίζονται με τους χαρακτήρες των βιβλίων που βρίσκονται σε παρόμοιες συνθήκες. Ως εκ τούτου, επιτρέπει στα παιδιά να κάνουν προσωπικές συνδέσεις με τους χαρακτήρες, να σχετίζονται με στοιχεία της ιστορίας και με τη σειρά τους να αντιμετωπίσουν τα δικά τους δύσκολα συναισθήματα (Wiseman, 2013, p. 3).

Για την επιτυχή βιβλιοθεραπεία, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη ορισμένων παραγόντων σχετικά με τις δυναμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ του λογοτεχνικού κειμένου και του αναγνώστη. Αυτοί περιλαμβάνουν την επικοινωνία του συγγραφέα με τον αναγνώστη, την ικανότητα του αναγνώστη να κατανοεί και να ανταποκρίνεται στο λογοτεχνικό υλικό και την ικανότητα του θεραπευτή να αντιλαμβάνεται οποιαδήποτε αλλαγή στη στάση και να φέρνει τις αλλαγές αυτές σε ένα επίπεδο συνειδητοποίησης στον αναγνώστη (Walker & Jones, 1986, p. 17).

Τα βιβλία είναι χρήσιμα και για τις οικογένειες. Οι γονείς συχνά δυσκολεύονται στο πώς να θίξουν δύσκολα θέματα με το παιδί τους και μπορεί να προτιμήσουν τη σιωπή λόγω της ανησυχίας τους μήπως κάνουν κάποιο λάθος. Τα βιβλία μπορούν να παρέχουν τόσο τη γλώσσα που μπορεί να χρειάζονται οι γονείς για να εξηγήσουν ένα θέμα όσο και μια ευκαιρία,

λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη τις αντιληπτικές ικανότητες του παιδιού τους, τις συναισθηματικές του ανάγκες, την γνωστική του ανάπτυξη και την κατανόηση του κόσμου του. Η ικανότητα προσαρμογής στην απώλεια και έκφρασης του πένθους είναι ζωτικής σημασίας για την υγιή ανάπτυξη της παιδικής ηλικίας (Seibert & Drolet, 1993, p. 86).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Πένθος στα παιδιά

2.1 Πένθος και θρήνος

Το πένθος και ο θρήνος είναι δύο έννοιες που συνδέονται άρρηκτα με τον θάνατο σημαντικών προσώπων. Η λέξη «πένθος» αναφέρεται στην αντικειμενική εμπειρία της απώλειας ενός συγγενικού ή αγαπημένου προσώπου (Edwards, Stone, Bartlett, Wallace, & Ventura, 2023, p. 171). Η λέξη «θρήνος» παραπέμπει στην πρωταρχική συγκινησιακή αντίδραση στον θάνατο, που βιώνει το άτομο που πενθεί. Ουσιαστικά, με την έννοια αυτή περιγράφεται η έκφραση του πένθους, η οδύνη και η θλίψη του ατόμου που βιώνει την απώλεια και μπορεί να εκδηλωθεί με ποικίλα συναισθηματικά, συμπεριφορικά και σωματικά συμπτώματα (Venkatesan, 2022, p. 619).

Η Kubler-Ross (1973) προσδιόρισε τις κρίσιμες συναισθηματικές αντιδράσεις στην εμπειρία του φυσιολογικού θρήνου, ταξινομώντας τις στα ακόλουθα πέντε στάδια: άρνηση, θυμό, διαπραγμάτευση, κατάθλιψη, αποδοχή.

Στο στάδιο της άρνησης του θανάτου, το άτομο βιώνει το αρχικό σοκ και αποστασιοποιείται από το γεγονός, αρνούμενο κάθε απόδειξη της νέας πραγματικότητας και προσποιούμενο ότι δεν έχει συμβεί τίποτε το δυσάρεστο. Με τον τρόπο αυτό, προστατεύεται από την άμεση έκθεση στην νέα κατάσταση. Το στάδιο αυτό μπορεί να διαρκέσει ορισμένα λεπτά έως και ημέρες (Neimer, 2006, σ. 26).

Στο στάδιο του θυμού, το άτομο που θρηνεί, συνειδητοποιεί πως δεν μπορεί να αλλάξει την δυσάρεστη κατάσταση και προσπαθώντας να συμβιβαστεί με την απώλεια, βιώνει πολύ έντονα συναισθήματα οργής, θυμού, θλίψης, αδικίας, απογοήτευσης και ενοχής (Kübler-Ross, 1973, pp. 43-70).

Στο στάδιο της διαπραγμάτευσης, ο πενθών προσπαθεί να βρει εναλλακτικούς τρόπους να ανατρέψει την πραγματικότητα και να οδηγηθεί σε μια διέξοδο. Για να το επιτύχει, έρχεται σε αντιπαράθεση με κάποιον σημαντικό άλλο, όπως ο Θεός και διαπραγματεύεται μαζί του την επιστροφή του αγαπημένου προσώπου (Kübler-Ross, 1973, pp. 71-74).

Στο στάδιο της κατάθλιψης, το άτομο αντιλαμβάνεται πως η κατάσταση είναι μη αναστρέψιμη. Εμφανίζει κλινικές εκδηλώσεις κατάθλιψης, όπως οι διαταραχές ύπνου, η απόγνωση και ενδεχομένως αυτοκτονικό ιδεασμό. Ουσιαστικά, βιώνει μια περίοδο έντονης

θλίψης, αποσύρεται και δεν δέχεται την βοήθεια και τις πιθανές λύσεις που οι γύρω του ενδεχομένως του προσφέρουν (Neimer, 2006, σ. 29).

Στο στάδιο της αποδοχής, το άτομο αποδέχεται την καθολικότητα του θανάτου και συμφιλιώνεται με την απώλεια. Αναδιοργανώνει την καθημερινότητα του, οι συναισθηματικές αντιδράσεις περιορίζονται και επαναπροσδιορίζει το νόημα στην ζωή του (Neimer, 2006, σ. 31).

Το πέρασμα από τα παραπάνω στάδια είναι σημαντικό για την ομαλή διεργασία του πένθους. Η γνώση των σταδίων αυτών είναι σημαντική και το μοντέλο υιοθετείται ευρέως από επιστήμονες που ασχολούνται με την συμβουλευτική υποστήριξη και καθοδήγηση ατόμων που βιώνουν μια απώλεια (Edwards, Stone, Bartlett, Wallace, & Ventura, 2023, p. 171).

Πέρα από τον φυσιολογικό θρήνο που βιώνει το άτομο για μικρό χρονικό διάστημα μετά από μια απώλεια, υπάρχουν και άλλες μορφές θρήνου. Ο προληπτικός θρήνος εμφανίζεται ακόμη και πριν από μια αναμενόμενη απώλεια, ο ετεροχρονισμένος θρήνος αναβάλλεται για μια μεταγενέστερη ημερομηνία και εμφανίζεται με χρονική καθυστέρηση, ο περιπλεγμένος θρήνος επιμένει και επαναλαμβάνεται με την πάροδο του χρόνου και αποτελεί μια παρατεταμένη και αμετάβλητη απάντηση στην απώλεια, ο διαφορούμενος ή αδικημένος θρήνος εμφανίζεται όταν το άτομο θρηνεί για πράγματα ή πρόσωπα που δεν δικαιούται ή δεν αναγνωρίζεται δημόσια), ο χρόνιος διαρκεί μεγάλο χρονικό διάστημα, ο σωρευτικός συνδυάζει πολλές απώλειες, ο συγκαλυμμένος εμφανίζεται με την μορφή σωματικών συμπτωμάτων, ο διαστρεβλωμένος εμφανίζεται με εκδηλώσεις αυτοτραυματισμού (Venkatesan, 2022, p. 620).

Αρκετές διαταραχές που σχετίζονται με το πένθος, συμπεριλαμβανομένης της Επίμονης Σύνθετης Σχετιζόμενη με το Πένθος Διαταραχής, προτάθηκαν σε προηγούμενες εκδόσεις του Διαγνωστικού και Στατιστικού Εγχειριδίου Ψυχικών Διαταραχών (DSM). Πρόσφατα, η Διαταραχή Παρατεταμένου Πένθους συμπεριλήφθηκε ως διαταραχή στην πέμπτη έκδοση του Διαγνωστικού και Στατιστικού Εγχειριδίου Ψυχικών Διαταραχών (DSM-5), αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις πιθανές μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις που δύναται να επιφέρει το πένθος στην υγεία του ατόμου. Αν και κάθε διαταραχή διαφέρει, σε όλες τα βασικά επικαλυπτόμενα χαρακτηριστικά περιλαμβάνουν επίμονη συναισθηματική δυσφορία που γίνεται εντονότερη με την πάροδο του χρόνου και παρεμβαίνει στην καθημερινή λειτουργικότητα μετά το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου (Ennis, et al., 2023, p. 3205).

2.2 Αντιλήψεις των παιδιών για τον θάνατο

Ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου αποτελεί ένα από τα πιο στρεσογόνα γεγονότα ζωής για τα παιδιά και τους εφήβους. Η απώλεια ενός γονέα, αδελφού ή συγγενή κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας αποτελεί μια συγκλονιστική και δυσμενή εμπειρία που αλλάζει την άποψη του παιδιού για τον κόσμο και αυξάνει τον κίνδυνο για μελλοντικά προβλήματα υγείας, μειωμένη

σχολική επίδοση, δυσκολίες στις διαπροσωπικές σχέσεις σχέσεων καθώς και για πρόωρη θνησιμότητα (Venkatesan, 2022, p. 619).

Η αντίληψη του παιδιού για το θάνατο είναι τόσο μοναδική όσο και το ίδιο το παιδί. Ως εκ τούτου, η κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Οι κυριότεροι είναι: η ηλικία, η γνωστική και συναισθηματική ωρίμανση, η ιδιοσυγκρασία, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, η εννοιολογική κατανόηση όπως αυτή προσλαμβάνεται από το οικείο περιβάλλον του παιδιού, οι κοινωνικοπολιτισμικές επιρροές, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και η προσωπική εμπειρία σε σχέση με την απώλεια και το θάνατο (Edwards, Stone, Bartlett, Wallace, & Ventura, 2023, p. 171).

Για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον θάνατο, είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη μας την γνωστική ωρίμανση των παιδιών και το ηλικιακό τους στάδιο, σύμφωνα με τα οποία διαμορφώνουν την εμπειρία του θανάτου. Υπάρχουν τέσσερις κύριες έννοιες που σχετίζονται με θάνατο και τα παιδιά τις κατακτούν σταδιακά κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης τους: η μη αναστρεψιμότητα, η οριστικότητα, η αιτιότητα και η καθολικότητα. Η ύπαρξη της κάθε μιας από αυτές συνδέεται άρρηκτα με τον τρόπο που του κάθε παιδί αντιλαμβάνεται και διαχειρίζεται την απώλεια (Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σσ. 10-11).

Η μη αναστρεψιμότητα σχετίζεται με την αντίληψη της μονιμότητας του θανάτου. Παιδιά ηλικίας μεταξύ 2 έως 5 ετών, που βρίσκονται στην προ-λειτουργική φάση της γνωστικής ανάπτυξης, δεν αντιλαμβάνονται την μονιμότητα του θανάτου και πιστεύουν ότι ο θάνατος είναι αναστρέψιμος. Θεωρούν ότι αυτός που πέθανε, θα επιστρέψει και συνεχίζει να ζει εκεί που βρίσκεται. Ως εκ τούτου, θρηγούν διακεκομμένα και συνεχίζουν σύντομα τις δραστηριότητές τους ενώ παράλληλα πιστεύουν πως με τις σκέψεις ή την συμπεριφορά τους θα καταφέρουν να επιστρέψει το αγαπημένο τους πρόσωπο (Costelloe, Mintz, & Lee, 2020, p. 283). Παιδιά από 5 έως 9 ετών αρχίζουν να κατανοούν το μη αναστρέψιμο του θανάτου, όμως θεωρούν ότι συμβαίνει και αφορά μόνο τους άλλους. Παιδιά ηλικίας από 9 ετών και άνω αντιλαμβάνονται πλήρως τον θάνατο ως ένα μη αναστρέψιμο γεγονός (Venkatesan, 2022, p. 621).

Η οριστικότητα ή μη λειτουργικότητα σχετίζεται με την κατανόηση ότι όλες οι λειτουργίες του σώματος σταματούν ταυτόχρονα με τον θάνατο. Στις ηλικίες των 2 έως 7 ετών, το παιδί μαθαίνει να συνδέει την κίνηση οποιουδήποτε αντικειμένου με τη ζωή. Καθώς το παιδί εξελίσσεται, μεταξύ των ηλικιών 7 και 11 ετών, αναπτύσσονται οι απόψεις και οι αντιλήψεις του για τη ζωή και τον θάνατο. Την χρονική αυτή περίοδο, τα παιδιά καταφέρνουν να συνειδητοποιήσουν την οριστικότητα του θανάτου και την παύση των ορατών και μη ορατών λειτουργιών του οργανισμού. Παρόλα αυτά, δεν σταματούν να ελπίζουν για την επιστροφή του αγαπημένου προσώπου. Από την ηλικία των 11 ετών έως την ενηλικίωση, το παιδί αρχίζει να

κατανοεί ότι μόνο τα ζώα, τα φυτά και οι υπόλοιποι άνθρωποι είναι ζωντανά (Kronaizl, 2019, pp. 47-48).

Η αιτιότητα σχετίζεται με την κατανόηση των αιτιών που οδήγησαν στον θάνατο. Παιδιά ηλικίας από 2 έως 7 ετών, δυσκολεύονται να κατανοήσουν τους λόγους του θανάτου. Συχνά πιστεύουν ότι τα ίδια ευθύνονται για τον θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου εξαιτίας κάποιας συμπεριφοράς τους. Παιδιά στην ηλικία των 11 ετών αρχίζουν να κατανοούν την αιτιώδη συνάφεια του θανάτου και ότι ο θάνατος είναι αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων (Edwards, Stone, Bartlett, Wallace, & Ventura, 2023, p. 173).

Η καθολικότητα ή το αναπόφευκτο σημαίνει ότι ένα παιδί κατανοεί ότι όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί, στο τέλος πεθαίνουν. Η κατανόηση αυτής της έννοιας ποικίλλει ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο. Ένα παιδί σε προ-λειτουργικό στάδιο πιστεύει πως οτιδήποτε κινείται είναι ζωντανό και αναγνωρίζει τον εαυτό τους και τους αγαπημένους γύρω του ανθρώπους ως αθάνατους. Καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν αντιλαμβάνονται ότι η έννοια του θανάτου είναι πιο περίπλοκη και σταδιακά κατακτούν την έννοια της καθολικότητας του θανάτου. Φτάνοντας στην ηλικία των 11 ετών, τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν ότι ο θάνατος είναι κάτι το αναπόφευκτο και ότι και τα ίδια κάποια στιγμή θα πεθάνουν (Kronaizl, 2019, p. 48).

2.3 Παρερμηνείες ως προς τις αντιλήψεις των παιδιών για τον θάνατο

Υπάρχουν πολλές παρανοήσεις από τους ενήλικες, οι οποίες συχνά επιδεινώνουν την απώλεια, τη θλίψη, το πένθος και το θρήνο στα παιδιά. Πολλοί ενστερνίζονται λανθασμένα την αντίληψη πως τα παιδιά δεν καταλαβαίνουν το θάνατο. Ως συνέχεια αυτής, θεωρείται πως τα βρέφη και τα νήπια δεν θρηνούν ή σε περίπτωση που θρηνήσουν, είναι αδύναμα ή το πένθος τους είναι σύντομης διάρκειας (Χατζηχρήστου, 2011, σ. 32).

Επίσης, θεωρείται ότι τα παιδιά δεν πληγώνονται τόσο πολύ από το περιβάλλον των ενηλίκων που θρηνούν και πενθούν ή ότι έχουν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα για να ανακάμψουν. Αυτό που στην πραγματικότητα συμβαίνει είναι πως τα παιδιά χρειάζονται χρόνο για να αντιληφθούν το σύνολο των συναισθηματικών συνεπειών που επακολουθούν της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου (Venkatesan, 2022, p. 622).

Μια ακόμη λανθασμένη αντίληψη είναι ότι συζητώντας με τα παιδιά για τον αποθανόντα, θα ξαναοίξουν οι πληγές του πένθους τους. Ως εκ τούτου, επικρατεί η άποψη πως τα παιδιά είναι καλό να προστατεύονται και να θωρακίζονται από τον πόνο του πένθους και για να το επιτύχουν, οι ενήλικες φροντιστές αποφεύγουν να θυμίζουν στο παιδί το πρόσωπο που πέθανε και να διατηρούν ζωντανή την ανάμνηση του. Αντίθετα, παρατηρείται πως συχνά το εμπλέκουν υπερβολικά σε πληθώρα δραστηριοτήτων (Χατζηχρήστου, 2011, p. 32).

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούν κάποιες στερεότυπες, κοινές εκφράσεις, οι οποίες όχι μόνο περιορίζουν την κατανόηση του θέματος από τα παιδιά αλλά δημιουργούν επιπρόσθετα προβλήματα. Τέτοιες είναι: «ο παππούς πήγε ταξίδι», «η γιαγιά μας παρακολουθεί από τον παράδεισο», «ήταν θέλημα Θεού» (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 97). Εκφράσεις όπως αυτές, ενδέχεται να εντάξουν το παιδί σε μια διαδικασία αναζήτησης του ατόμου που έχει πεθάνει. Επίσης, συνήθεις φράσεις όπως «έφυγε» ή «μας άφησε» που χρησιμοποιούνται κατά κόρον ώστε να μην αναφερθεί καθαυτό το γεγονός του θανάτου, προσομοιάζουν τον θάνατο με «μια ενέργεια που πραγματοποιήθηκε με την θέληση του ατόμου που πέθανε» (Κοντοπούλου, 2007, p. 205).

Μια ακόμη πεποίθηση που επικρατεί είναι πως θα ήταν ωφέλιμο για τα παιδιά να μην παρακολουθούν τις τελετουργίες του θανάτου και συγκεκριμένα να μην παραβρίσκονται στην τελετή της κηδείας. Με τον τρόπο αυτό, τα παιδιά αποκλείονται από τον οικογενειακό θρήνο και εισπράττουν το μήνυμα ότι η απώλεια του αγαπημένου προσώπου δεν τα αφορά (Venkatesan, 2022, p. 622).

Επιπλέον, η αντίληψη πως το πένθος κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας αποτελεί μια προβλέψιμη και ομαλή σταδιακή εξέλιξη που οδηγεί σε δυσλειτουργική ενήλικη ζωή θεωρείται αναληθής. Η εμπλοκή του παιδιού στις διεργασίες του φυσιολογικού θρήνου και η πλαισίωση και υποστήριξη του από το ευρύτερο οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον αποτελούν καλούς προγνωστικούς παράγοντες για την μετέπειτα πορεία του. Οι ενήλικες είναι καλό να αφουγκράζονται τις ανάγκες και τους προβληματισμούς τους και να συζητούσαν μαζί τους σχετικά με τις έννοιες του θανάτου και της θρησκείας, βοηθώντας τα να κατανοήσουν ακριβώς το γεγονός (Dowdney, 2008, p. 273).

2.4 Ο θρήνος στα παιδιά

Το πένθος είναι μια φυσική αντίδραση σε μια απώλεια που βιώνεται με μοναδικούς τρόπους. Για τον λόγο αυτό, το πένθος γονέα, αδελφού και κατοικίδιου ζώου έχει μελετηθεί ξεχωριστά και συγκριτικά στα παιδιά (Venkatesan, 2022, p. 622).

Κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας, τα παιδιά βιώνουν πολλές πτυχές της απώλειας, οι οποίες θα μπορούσαν να ταξινομηθούν στις ακόλουθες κατηγορίες: εαυτός και συνήθειες, εξωτερικά αντικείμενα, σχέσεις, περιβάλλον, δεξιότητες και ικανότητες και απώλεια της μελλοντικής προστασίας από τους ενηλίκους. Υπό αυτό το πρίσμα, στις απώλειες που βιώνουν τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας συμπεριλαμβάνονται: το να χάνεις ένα αγαπημένο αντικείμενο όπως η πιπίλα, η κουβέρτα, ένα λούτρινο ζωάκι, το να αποχωρίζεσαι έναν φίλο αλλά και ο θάνατος ενός συγγενή ή ενός φίλου. Παρόλο που για τους ενηλίκους η τελευταία περίπτωση, αυτή του θανάτου, είναι η κορωνίδα όλων των απωλειών, για τα παιδιά δεν είναι η μοναδική απώλεια που

βιώνουν καθώς η δική τους οπτική είναι εντελώς διαφορετική από αυτήν που εκλαμβάνουν οι ενήλικες (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 87) .

Αξίζει να υπογραμμιστεί πως τα παιδιά μικρής ηλικίας πέραν από την απώλεια του θανάτου, ενδέχεται να βιώσουν απώλεια, η οποία να συνδέεται με τις μεταβάσεις που συντελούνται στην ζωή τους. Τα συνηθέστερα παραδείγματα για αυτή την περίπτωση είναι οι μεταβάσεις που έχουν να κάνουν με αλλαγές στους εκπαιδευτικούς και στα πρόσωπα φροντίδας των παιδιών, αλλαγές που σχετίζονται με τις παρέες και την φίλια, μια μετακόμιση ακόμη και το διαζύγιο των γονέων. Επίσης φαινομενικά χαρούμενα γεγονότα όπως η γέννηση ενός μωρού, η υιοθεσία και η αποφοίτηση, ενδέχεται να εμπεριέχουν στοιχεία απώλειας καθότι αποτελούν σημαντικές μεταβάσεις και αλλαγές στην ζωή του παιδιού. Επί της ουσίας, κάθε ένα από αυτά τα γεγονότα ενδέχεται να μεταβάλλει την ταυτότητα του παιδιού, το αίσθημα ασφαλείας που νιώθει καθώς και τις σχέσεις του (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 91).

Αυτές οι μεταβάσεις που βιώνει το μικρό παιδί ουσιαστικά αποτελούν μια περίοδο που το βοηθά να προετοιμαστεί για την επόμενη απώλεια ή αλλαγή που θα έρθει. Σε αυτήν την διαδικασία, γονείς και εκπαιδευτικοί διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο καθώς ενθαρρύνοντας το παιδί να μιλήσει για αυτά που βιώνει, συμβάλλουν στο να ενισχυθεί η ικανότητα του να ανταποκρίνονται στις προκλήσεις με υγιή τρόπο (Efftoda, 2021, p. 5).

Σύμφωνα με τους Costelloe, Mintz και Lee (2020), τα μωρά από έξι μηνών μπορούν να βιώσουν θλίψη. Ωστόσο, η κατανόηση των βασικών εννοιών του θανάτου από τα παιδιά αναπτύσσεται συνήθως μεταξύ των ηλικιών 7 και 10 ετών. Ο περιορισμένος προφορικός λόγος στα μικρά παιδιά, τα οδηγεί συχνά να εκφράζουν τη θλίψη τους μέσω του παιχνιδιού και των κοινωνικών δραστηριοτήτων, των σχεδίων και των σωματικών εκφράσεων παρά μέσω του λεκτικής επικοινωνίας (Costelloe, Mintz, & Lee, 2020, p. 283).

Σύμφωνα με την μελέτη των βιωμάτων γονέων και παιδιών που πενθούν, παρόλο που οι αντιδράσεις των παιδιών που θρηνούν είναι ετερογενείς, ένα στα πέντε παιδιά είναι πιθανό να αναπτύξει ή να εμφανίσει θλίψη, στενοχώρια, δυσφορία, ακόμη και μη ειδικές συναισθηματικές και συμπεριφορικές δυσκολίες. Επίσης, τα παιδιά που βίωσαν το θάνατο συγγενικού προσώπου, δυσκολεύονται αρκετά να διαχειριστούν την πρώιμη απώλεια και να επαναπροσδιοριστούν ακόμη και μέχρι την ενηλικίωση. Θρηνούν ανά διαστήματα και η διάρκεια του θρήνου είναι μικρή, με τα συναισθήματα χαράς και θλίψης εναλλάσσονται εύκολα και απότομα. Ως προς το φύλο, αξίζει να σημειωθεί πως τα υψηλότερα ποσοστά αναφερόμενων δυσκολιών εντοπίζονται στα αγόρια σε σύγκριση με τα κορίτσια (Venkatesan, 2022, p. 622).

2.4.1 Εκδηλώσεις θρήνου στα παιδιά

Ο θρήνος αποτελεί μια προσωπική και μοναδική διεργασία, η οποία διαφέρει από τον έναν άνθρωπο στον άλλον και επηρεάζεται από πολιτισμικές και οικογενειακές οπτικές και αξίες. Αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του εαυτού και η διαχείριση του τόσο σε επίπεδο σκέψεων όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο απαιτεί ένα εύλογο χρονικό διάστημα (Neimer, 2006, σ. 123).

Αξίζει να υπογραμμιστεί πως κάθε παιδί αντιδρά διαφορετικά σε μια κατάσταση πένθους. Για παράδειγμα, κάποια παιδιά ενδέχεται να θέλουν να μιλήσουν και να εξωτερικεύσουν αυτά που νιώθουν για τον θάνατο ή την απώλεια ενώ άλλα ίσως κλάψουν ή ακόμη και να απομονωθούν. Ακόμη, κάποια παιδιά μπορεί να γράψουν ή να ζωγραφίσουν αυτή τους την εμπειρία ενώ άλλα ενδέχεται να συμμετέχουν σε φυσικές και σωματικές δραστηριότητες. Ωστόσο, αν και δεν υπάρχει μια «σωστή» αντίδραση απέναντι στο πένθος, θεωρείται σημαντικό να αναγνωρίζεται σε ποιες περιπτώσεις οι αντιδράσεις του παιδιού είναι δυσπροσαρμοστικές και εντελώς αρνητικές ώστε να το βοηθήσουμε να ανακαλύψει «καλύτερους» τρόπους έκφρασης της θλίψης του (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 94).

Η αντίδραση ενός παιδιού που θρηνεί την απώλεια ενός στενού και αγαπημένου μέλους της οικογένειάς τους και η προσαρμογή του μετά το θάνατο αποτελεί μια πολύπλοκη διαδικασία. Το παιδί που θρηνεί μπορεί να εμφανίσει μια σειρά συμπτωμάτων και συμπεριφορών που συνδέονται με σωματικά προβλήματα και ψυχοσυναισθηματικές δυσκολίες (Martínez-Caballero, Melero, Silió-García, Aparicio-Sanz, & Ortego-Maté, 2023, p. 88).

Πιο συγκεκριμένα, σε γνωστικό επίπεδο είναι πιθανόν να εκδηλώσει άρνηση, δυσπιστία, σύγχυση, να κάνει διαρκείς σκέψεις για το άτομο που επεβίωσε, να εκφράζει ερωτήματα, ανησυχίες, προβληματισμούς και να αναζητά απαντήσεις για το γεγονός, να επιδεικνύει μειωμένη συγκέντρωση και διάσπαση προσοχής. Σε ψυχοσυναισθηματικό επίπεδο, το παιδί που θρηνεί μπορεί να εκφράσει θλίψη, συναισθηματικό μούδιασμα, θυμό, ευερεθιστότητα, άγχος και ειδικές φοβίες. Σε συμπεριφορικό επίπεδο, μπορεί να έχει έντονα ξεσπάσματα θυμού ή κλάματος, να εμφανίσει παλινδρόμηση σε προηγούμενα στάδια ανάπτυξης, να παρουσιάσει δυσκολίες ως προς τις διαπροσωπικές του σχέσεις, να έχει τάση απομόνωσης και απόσυρσης από τον φιλικό και κοινωνικό περίγυρο καθώς και από δραστηριότητες και ενδιαφέροντα, να είναι επιρρεπή σε ατυχήματα. Ως προς τις σωματικές εκδηλώσεις του θρήνου, το παιδί πιθανόν να σωματοποιήσει τον πόνο του και η θλίψη να εκδηλώνεται μέσω πονοκεφάλων, στομαχικών ενοχλήσεων και γαστρεντερικών διαταραχών, εμφάνιση ταχυκαρδίας ή αλλεργιών, αίσθημα κόπωσης και αδυναμίας, αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες και διαταραχές στον ύπνο. Επιπρόσθετα, οι εκδηλώσεις του θρήνου μπορεί να εμφανιστούν στο σχολικό πλαίσιο μέσω του παιχνιδιού, των ζωγραφιών ή των εκθέσεων του παιδιού. Στο σχολείο, το παιδί μπορεί επίσης να παρουσιάσει ήπια

διάσπαση προσοχής, κινητικότητα καθώς και να παρατηρηθεί πτώση της σχολικής του επίδοσης (Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σσ. 19-20).

Οι εκδηλώσεις του θρήνου στα παιδιά διαφέρουν ανάλογα με το ηλικιακό και αναπτυξιακό στάδιο. Τα βρέφη και τα νήπια που δεν κατανοούν την αιτία ή το οριστικό του θανάτου, αντιδρούν υπερβολικά ακόμη και σε έναν σύντομο αποχωρισμό από ένα σημαντικό πρόσωπο γύρω τους και ενίοτε, εξισώνουν το θάνατο με την τιμωρία. Η αγωνία τους μετά από έναν θάνατο εκδηλώνεται με αναζήτηση, προσκόλληση και ομιλία προς τον θανόντα, κλάμα, θυμό, ανησυχία, τρόμο, ξεσπάσματα θυμού, δυσκολία στην σχέση τους με τους συνομηλίκους, δυσκολίες στην έλευση του ύπνου και εφιάλτες καθώς και αλλαγές ως προς τις διατροφικές συνήθειες. Μπορεί να υπάρχουν συμπεριφορές παλινδρόμησης σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια όπως απουσία ελέγχου των σφικτήρων, προσκόλληση στους γονείς και πιπίλισμα του δακτύλου (Revet, Bui, Benvegny, & Raynaud, 2020, p. 359).

Κατά την πρώιμη σχολική ηλικία (6-9 ετών), τα παιδιά κατέχουν το βασικό λεξιλόγιο, διαθέτουν την ικανότητα να κατανοούν απλές έννοιες σχετικά με τα μικρόβια και τις ασθένειες και αντιλαμβάνονται πως μία ασθένεια πιθανώς να οδηγήσει στο θάνατο. Ωστόσο, τα συναισθήματά τους έρχονται σε αναντιστοιχία με τη κατανόησή τους. Στην ηλικία αυτή, κυριαρχεί η «μαγική σκέψη». Τα παιδιά πιστεύουν στη μαγική δύναμη των σκέψεών τους και θεωρούν πως τα ίδια, μέσω των λέξεων και των ενεργειών τους, μπορούν να προκαλέσουν άσχημες καταστάσεις, ακόμη και τον θάνατο. Προσωποποιούν τον θάνατο, πιστεύουν ότι ένας «μπαμπούλας μπορεί να αρπάξει τους ανθρώπους». Είναι πολύ πιθανό να εμφανίσουν θυμό, άρνηση, ευερεθιστότητα, αυτοκατηγορίες, απότομες εναλλαγές στην διάθεση και συναισθηματικές μεταπτώσεις, απόσυρση και σχολικά προβλήματα, όπως σχολική άρνηση, μαθησιακές δυσκολίες και μειωμένη συγκέντρωση (Venkatesan, 2022, p. 621).

Τα παιδιά μέσης σχολικής ηλικίας (9-12 ετών) που κατανοούν και έχουν πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με την έννοια του θανάτου, εκδηλώνουν αντιδράσεις όμοιες με αυτές των ενηλίκων, επιδεικνύοντας αίσθημα ευθύνης και προστατεύοντας τους υπόλοιπους γύρω τους που επίσης έχουν πληγεί. Γενικότερα, επιδιώκουν να παρουσιάσουν μια καλή εικόνα. Παρόλα αυτά, εκφράζονται με κλάμα, επιθετική συμπεριφορά, αίσθημα δυσαρέσκειας, νοσταλγία, ανάγκη για απομόνωση και απόσυρση, καταπιεσμένα συναισθήματα, μειωμένη σχολική επίδοση, διαταραχές ύπνου και ψυχοσωματικά συμπτώματα (Revet, Bui, Benvegny, & Raynaud, 2020, p. 359).

2.4.2 Διεργασίες θρήνου στα παιδιά

Τα παιδιά προκειμένου να αποδεχτούν την απώλεια, να κατανοήσουν τις βασικές έννοιες γύρω από τον θάνατο και να αποκατασταθεί η συναισθηματική ισορροπία, ακολουθούν μια σειρά συγκεκριμένων διεργασιών θρήνου (Χατζηχρήστου, 2011, σ. 34).

Η πρώτη αφορά *«την αποδοχή της πραγματικότητας της απώλειας»*. Στην φάση αυτή του θρήνου, τα παιδιά βιώνουν ανάμεικτα συναισθήματα και αμφιταλαντεύονται μεταξύ αποδοχής και άρνησης του θανάτου. Για να καταφέρουν να κατανοήσουν και αποδεχτούν την πραγματικότητα της απώλειας, θα πρέπει να έχουν σαφή και επαναλαμβανόμενη ενημέρωση σχετικά τον θάνατο, σύμφωνα με το αναπτυξιακό τους στάδιο (Neimer, 2006, σσ. 67-68).

Η επόμενη διεργασία που καλούνται να αντιμετωπίσουν, αφορά *«τις συναισθηματικές πτυχές της απώλειας»*. Όπως και οι ενήλικες έτσι και τα παιδιά μπορούν να βιώσουν συναισθήματα οργής, θυμού, θλίψης, αγωνίας, άγχους και ενοχής (Worden, 2002, pp. 30-32).

«Η προσαρμογή στο περιβάλλον όπου λείπει ο νεκρός» είναι μια ακόμη καίρια διεργασία. Τα παιδιά καλούνται να επαναπροσδιορίσουν τον εαυτό τους σε σχέση με τον νεκρό και να επανακαθορίσουν τον ρόλο τους και την θέση τους στον κόσμο χωρίς την παρουσία του αγαπημένου προσώπου (Χατζηχρήστου, 2011, σ. 34).

«Η συναισθηματική επανατοποθέτηση του νεκρού είναι και η τελευταία διεργασία θρήνου». Το παιδί καλείται να επαναπροσδιορίσει συναισθηματικά το αγαπημένο πρόσωπο, τοποθετώντας το σε μια νέα και λειτουργική θέση, που θα του παρέχει την δυνατότητα να συνεχίσει την ζωή του (Worden, 2002, pp. 35-37).

2.5 Παράγοντες που επηρεάζουν τον τρόπο που τα παιδιά θρηνούν

Πέρα από το αναπτυξιακό στάδιο, την ηλικία, το φύλο και την ιδιοσυγκρασία κάθε παιδιού, πολυάριθμοι περιβαλλοντικοί και συγκυριακοί παράγοντες μπορούν να διαδραματίσουν κρίσιμο ρόλο στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιμετωπίζουν τον θάνατο ενός αγαπημένου τους προσώπου και που λειτουργούν καθοριστικά στην διεργασία του θρήνου στα παιδιά (Worden, 2002, p. 38).

Ο δεσμός που είχε αναπτύξει το παιδί με τον θανόντα, η ποιότητα της σχέσης τους και η συναισθηματική εγγύτητα που είχε προηγηθεί αποτελούν σημαντικό παράγοντα. Η απώλεια *«πρωτογενών σχέσεων»*, όπως η σχέση παιδιού-γονέα, συνεπάγεται πιο έντονη ψυχολογική δυσφορία σε σύγκριση με τις *«δευτερογενείς»* απώλειες, όπως η σχέση του παιδιού με τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας. Η φύση της σχέσης με τον αποθανόντα είναι επίσης σημαντική και η ένταση της σχέσης αγάπης μεταξύ τους φαίνεται πως είναι ανάλογη με την αντίδραση θλίψης. Όσο πιο στενή και υποστηρικτική η σχέση με τον αποθανόντα τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες κινδύνου για την εμφάνιση δυσπροσαρμοστικών συμπτωμάτων πένθους (Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σ.

21). Βέβαια, πέρα από το ποιο ήταν το άτομο που απεβίωσε και πόσο στενή ή έντονη υπήρξε αυτή η σχέση, πολύ βασικό κριτήριο είναι και η φύση της προσκόλλησης ανάμεσα στο παιδί και το άτομο που πέθανε. Ο βαθμός εξάρτησης που είχε δημιουργηθεί μεταξύ τους και το κατά πόσο απαραίτητος ήταν ο νεκρός για την αίσθηση της ευημερίας του επιζώντος παίζουν σημαντικό ρόλο στην πορεία του θρήνου (Worden, 2002, pp. 38-39).

Οι συνθήκες του θανάτου δύναται να προκαλούν διαφορετικές αντιδράσεις θρήνου στα παιδιά. Ένας αναμενόμενος θάνατος παρέχει την ευκαιρία για ενεργή συμμετοχή στην φροντίδα του αγαπημένου προσώπου και αποχαιρετισμό και με τον τρόπο αυτό το παιδί προσαρμόζεται πιο εύκολα στην απώλεια. Από την άλλη πλευρά, ο βίαιος χαρακτήρας ορισμένων περιστάσεων που περιβάλλουν έναν θάνατο, όπως η αυτοκτονία, η δολοφονία και ο αιφνίδιος φυσικός θάνατος μπορεί να περιπλέξουν τις αντιδράσεις θλίψης των παιδιών λόγω της πιθανότητας τραυματικών εικόνων που συνδέονται με το άκουσμα ή την παρακολούθηση του θανάτου (Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σ. 21).

Ένας ακόμη καθοριστικός παράγοντας είναι το χρονικό διάστημα της απώλειας. Τα παιδιά και οι έφηβοι, αμέσως μετά το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, συνήθως επιδεικνύουν μια ποικιλία αρνητικών συναισθημάτων και εμφανίζουν αλλαγές στη συμπεριφορά τους. Η ένταση των αντιδράσεων αυτών στο πένθος φαίνεται να μειώνεται με την πάροδο του χρόνου και συγκεκριμένα το διάστημα των επόμενων έξι με δώδεκα μηνών μετά την απώλεια. Παρόλα αυτά, ορισμένα παιδιά φαίνεται πως αντιμετωπίζουν συνεχή ψυχολογικά και συμπεριφορικά προβλήματα, ακόμη και σοβαρές δυσπροσαρμοστικές αντιδράσεις πένθους δύο έως τρία χρόνια μετά την απώλεια (Alvis, Zhang, Sandler, & Karlow, 2023, p. 451).

Τα παιδιά και οι έφηβοι βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στους ενήλικες του περιβάλλοντός τους για να αντιμετωπίσουν τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, καθιστώντας το πλαίσιο φροντίδας έναν από τους πιο κρίσιμους παράγοντες για τη διευκόλυνση του προσαρμοστικού πένθους (Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σ. 22). Η διαθεσιμότητα του ευρύτερου υποστηρικτικού περιβάλλοντος προς το παιδί που θρηνεί φαίνεται πως διευκολύνει ή δυσχεραίνει την προσαρμογή των νέων στην απώλεια. Η ύπαρξη μιας πρωταρχικής φιγούρας προσκόλλησης μπορεί να συμβάλει στη μείωση του φόβου και υπόλοιπων αρνητικών συναισθημάτων που σχετίζονται με την απώλεια, βοηθά στην αποκατάσταση των φυσιολογικών ρουτινών και την διατήρηση της σταθερότητας και μπορεί να λειτουργήσει ως ρυθμιστής της συμπεριφοράς (Shear, et al., 2007, pp. 457-458).

Η ψυχική υγεία του γονέα επηρεάζει σημαντικά τον τρόπο που τα παιδιά αντιμετωπίζουν μια απώλεια. Οι γονείς που επιτυχώς καταφέρνουν να διαχειριστούν τα δικά τους συναισθήματα και προσαρμόζονται στην νέα πραγματικότητα, διατηρούν υποστηρικτική στάση προς το παιδί και διευκολύνουν την προσαρμογή τους ως προς το τραυματικό γεγονός. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν

οι γονείς βιώνουν αισθήματα παρατεταμένου θρήνου και δυσκολεύονται αρκετά να διαχειριστούν το γεγονός του θανάτου, είναι πιθανόν τα παιδιά να εμφανίσουν χρόνιες διαταραχές που θα επηρεάσουν την λειτουργικότητά τους (Κοντοπούλου, 2007, σσ. 216-217).

Ο πολιτισμός και οι κανόνες συμπεριφοράς που διέπουν την κάθε κοινωνία φαίνεται πως επιδρούν στον τρόπο που θρηνούν τα παιδιά. Οι πολιτισμικές επιρροές διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των τελετουργιών πένθους των νέων, της επικοινωνίας σχετικά με το θάνατο και της κοινωνικοποίησης των στρατηγικών ρύθμισης των συναισθημάτων μέσα στην οικογένεια (Venkatesan, 2022, p. 621). Για παράδειγμα, στον ευρω-αμερικανικό πολιτισμό, οι γονείς έχουν την τάση να προστατεύουν τα παιδιά τους από το να ακούνε, να σκέφτονται ή να μιλούν για το θάνατο, καθώς θεωρούν πως τα μικρά παιδιά δεν έχουν αναπτύξει την ικανότητα, σε γνωστικό και συναισθηματικό επίπεδο, να διαχειριστούν το θάνατο. Σε αντίθεση με αυτό, στη μεξικανική κουλτούρα, ο θάνατος γιορτάζεται ανοιχτά, παρέχοντας ευκαιρίες κοινωνικοποίησης στα παιδιά και επηρεάζοντας σημαντικά την γνωστική και αφαιρετική τους κατανόηση σχετικά με την έννοια του θανάτου. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά εκτίθενται ανά τακτά χρονικά διαστήματα σε εικόνες θανάτου με συμβολικό τρόπο και συμμετέχουν ενεργά σε ετήσιες τελετές θανάτου από την νεαρή ηλικία (Alvis, Zhang, Sandler, & Karlow, 2023, p. 452).

Η φυλή και η εθνικότητα αποτελούν έναν ακόμη σημαντικό παράγοντα στην διεργασία του πένθους. Οι έγχρωμοι νέοι φαίνεται πως παρουσιάζουν πιο σοβαρές δυσπροσαρμοστικές αντιδράσεις πένθους μετά το θάνατο των μελών της ευρύτερης οικογένειας σε σύγκριση με τους λευκούς νέους. Από την άλλη πλευρά, λαμβάνουν ισχυρότερη και διαγενεακή υποστήριξη, που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό θρησκευτικής και πνευματικής αντιμετώπισης. Το γεγονός αυτό συμβάλει στην ενδυνάμωση των παιδιών έπειτα από μια απώλεια και στην καλύτερη κατανόηση του θανάτου (Alvis, Zhang, Sandler, & Karlow, 2023, p. 452).

2.6 Υποστήριξη του παιδιού που θρηνεί

Όλες οι καταστάσεις μεταβάσεων που βιώνουν τα παιδιά ουσιαστικά αποτελούν μια μικρή προετοιμασία ώστε να υποδεχτούν την επόμενη μετάβαση ή αλλαγή στην ζωή τους. Αν και δεν είναι εφικτό να προστατεύσουμε απολύτως τα παιδιά από τις καθημερινές συνθήκες που σχετίζονται με το πένθος, γονείς και εκπαιδευτικοί έχουν την δυνατότητα να συμβάλλουν στο να βοηθήσουν τα παιδιά να διαχειριστούν την οποιαδήποτε απώλεια με υγιή τρόπο. Χτίζοντας σχέση εμπιστοσύνης μαζί τους, συζητούν με τα παιδιά, μοιράζονται συναισθήματα και προτείνουν θετικούς τρόπους αντιμετώπισης του θανάτου του αγαπημένου προσώπου, μιλώντας στα παιδιά για τις απώλειες καθώς και για το πώς μπορούν να τις αντιμετωπίσουν. Με αυτόν τον τρόπο, βελτιώνεται η ικανότητα που έχουν τα παιδιά να αντιδρούν με θετικό και υγιή τρόπο στις επόμενες απώλειες (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 93).

2.6.1 Υποστήριξη από τα πρόσωπα φροντίδας

Η ικανότητα των ενηλίκων να υποστηρίξουν ένα παιδί το οποίο βρίσκεται σε μια κατάσταση απώλειας και πένθους εξαρτάται άμεσα από την δική τους άνεση να συζητήσουν αυτό το θέμα και τα προσωπικά τους βιώματα σχετικά με τον θάνατο. Συνεπώς, εάν οι ενήλικες αγνοούν ή δεν αισθάνονται άνετα με το θέμα αυτό, μειώνεται η ικανότητα των παιδιών να παρουσιάσουν υγιείς αντιδράσεις. Αυτό συμβαίνει γιατί τα παιδιά αντιλαμβάνονται και συναισθάνονται τις αντιδράσεις των γονέων τους, είτε αυτές εκφράζονται με λεκτικό τρόπο είτε μέσω μη λεκτικής επικοινωνίας (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 94).

Οι τεχνικές αντιμετώπισης για παιδιά ηλικίας 3-5 ετών εστιάζουν στο γεγονός να μην εισάγονται τα παιδιά που πενθούν σε νέες προκλητικές εμπειρίες. Οι φροντιστές πρέπει να ακούν, να ενθαρρύνουν και να διευκολύνουν την επαναλαμβανόμενη αφήγηση των εμπειριών θανάτου. Είναι ωφέλιμο να τα αποδέχονται, να σέβονται τους φόβους τους και να παρέχουν τον απαιτούμενο χρόνο για να τα αντιμετωπίσουν, προστατεύοντας τα από την επανέκθεση στο τραύμα και εξηγώντας τους ότι τα κακά όνειρα δεν είναι αληθινά (Venkatesan, 2022, p. 621).

Ένας ακόμη τρόπος διαχείρισης του πένθους είναι η προώθηση της αυτοέκφρασης, η οποία πραγματοποιείται μέσα από ποικίλους τρόπους στην προσχολική αγωγή. Το κοινωνικό-δραματικό παιχνίδι, οι τέχνες, οι μαριονέτες και το παιχνίδι με το τηλέφωνο αποτελούν μερικά παραδείγματα, τα οποία υποστηρίζουν την αυτοέκφραση των παιδιών (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 94). Επίσης, η παροχή ποιοτικού χρόνου, τα παιχνίδια ρόλων και η εμπλοκή με ευχάριστες προς τα παιδιά δραστηριότητες, όπως το παιχνίδι με τα κατοικίδια ζώα, το σερβιτόρο των γιατρών και το παιχνίδι – ασθενοφόρο, καταπραΰνουν την θλίψη και βοηθούν το παιδί να εκτονώσει τους φόβους του (Venkatesan, 2022, p. 621).

Οι φροντιστές νηπίων που βιώνουν πένθους θα ήταν βοηθητικό να αποφεύγουν τον πανικό, διατηρώντας την ηρεμία και να περιορίζουν τον άσκοπο αποχωρισμό (Venkatesan, 2022, p. 621). Ταυτόχρονα, ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που συμβάλει στο να αισθανθούν τα παιδιά ασφάλεια, τόσο στο σπίτι όσο και στο σχολείο, είναι να διατηρούν τις οικείες ρουτίνες και το σταθερό καθημερινό πρόγραμμα (Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σ. 31).

Αξίζει να σημειωθεί πως σε μια κατάσταση πένθους, οι φροντιστές οφείλουν να ακούνε προσεκτικά τα παιδιά και να τα παρατηρούν σθεναρά. Από την μια πλευρά, τους δίνουν την ευκαιρία να εκφραστούν, να ξεδιπλώσουν την σκέψη τους για την απώλεια και τον θάνατο καθώς και να μοιραστούν τους φόβους και τις ανησυχίες τους, ακούγοντας τα με προσοχή (Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σ. 30). Παράλληλα τα πρόσωπα φροντίδας των παιδιών θα πρέπει είναι προετοιμασμένα ώστε να εντοπίζουν τυχόν αλλαγές στην συμπεριφορά των παιδιών που υπερβαίνουν τα όρια του φυσιολογικού και του αναμενόμενου και να είναι σε θέση να διαχειριστούν μια πιθανή παλινδρόμηση σε προηγούμενο στάδιο ανάπτυξης. Συζητώντας με τα

παιδιά και βοηθώντας τα να ονοματίζουν τα έντονα και δυσάρεστα συναισθήματα που βιώνουν και να επιλέξουν τις κατάλληλες για την ηλικία τους λέξεις, για να περιγράψουν το τραυματικό γεγονός, συμβάλλουν στην υποστήριξη και ενδυνάμωση τους (Venkatesan, 2022, p. 621).

2.6.2 Ο υποστηρικτικός ρόλος του σχολείου

Η παρουσία ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος, όπως η αναγνώριση της απώλειας από έναν δάσκαλο, φαίνεται ότι αποτελεί σημαντικό προγνωστικό παράγοντα που συμβάλλει στην ανάπτυξη κατάλληλων δεξιοτήτων αντιμετώπισης και διαχείρισης της απώλειας στα παιδιά που πενθούν (Costelloe, Mintz, & Lee, 2020, p. 281). Σε ορισμένες περιπτώσεις, το σχολείο μπορεί να είναι το μόνο ασφαλές μέρος όπου ένα παιδί που πενθεί, αισθάνεται μια αίσθηση κανονικότητας, γεγονός που υποστηρίζει τον κρίσιμο ρόλο του σχολείου στην υποστήριξη κάθε παιδιού που θρηνεί (Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σ. 30).

Μία ουσιαστική στήριξη ενός ενηλίκου, ο οποίος είναι πρόθυμος να υποστηρίξει το παιδί στην διαδικασία του πένθους πραγματοποιώντας ουσιαστικές συζητήσεις μαζί του είναι αρκετά βοηθητική για το ίδιο το παιδί. Αυτό συμβαίνει διότι μέσω των συζητήσεων είναι πιθανό το παιδί θα κατανοήσει περισσότερο τα συναισθήματα του και επίσης θα σταλθεί το μήνυμα ότι οι συμπεριφορές και τα συναισθήματα αυτά είναι φυσιολογικές αντιδράσεις σύμφωνα με τα στάδια του πένθους (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 97).

Είναι σημαντικό οι εκπαιδευτικοί να έχουν διαρκή επαγγελματική κατάρτιση και υποστήριξη σε θέματα πένθους και απώλειας, κατάλληλες επικοινωνιακές δεξιότητες και ανεπτυγμένη ενσυναίσθηση καθώς και πλήρη επίγνωση των δικών τους προσωπικών αντιδράσεων στην απώλεια, ώστε να επιλέξουν την καταλληλότερη παιδαγωγική προσέγγιση για την αντιμετώπιση του θέματος του θανάτου στο τάξη. Οι εκπαιδευτικοί είναι ωφέλιμο να παρέχουν εκπαίδευση σε θέματα θανάτου σε όλους τους μαθητές, εστιάζοντας στο γεγονός πως ο θάνατος και το πένθος είναι συνηθισμένα θέματα που μπορούν να συζητηθούν με φυσικό τρόπο. Η εκπαίδευση σχετικά με τον θάνατο και την απώλεια θα πρέπει να αποτελεί κοινή πρακτική. Η παροχή συγκεκριμένων πληροφοριών για τον θάνατο στα παιδιά με τρόπο άμεσο και προληπτικό, συμβάλει στο να διαλυθούν οι φόβοι τους, οι συγχύσεις και οι τυχόν παρανοήσεις που πολύ πιθανόν να τα επηρεάσουν αρνητικά μεγαλώνοντας. Παράλληλα, καλλιεργείται μια αίσθηση ενότητας στην τάξη και ενισχύεται το αίσθημα του ανήκειν μέσω της παροχής υποστήριξης στο πένθος από τους συμμαθητές τους (Efftoda, 2021, p. 5).

Το πένθος μπορεί να παρεμβαίνει στην ικανότητα των παιδιών να αναπτύξουν δεξιότητες ρύθμισης των συναισθημάτων και της ικανότητας αυτοελέγχου, γεγονός που επηρεάζει άμεσα την ψυχική υγεία καθώς και τη συναισθηματική τους ευημερία. Τα προγράμματα ή οι πρακτικές που βασίζονται στην τάξη και διευκολύνουν την έκφραση και τη ρύθμιση των συναισθημάτων μπορούν

να προετοιμάσουν τους μαθητές για όλο το φάσμα των συναισθημάτων του πένθους και παρέχουν στους πενθούντες μαθητές το κατάλληλο λεξιλόγιο και συγκεκριμένες στρατηγικές για να το αντιμετωπίσουν. Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικού προσωπικού σε θέματα πένθους και θλίψης, η διδασκαλία και η εξάσκηση της ρύθμισης των συναισθημάτων στην τάξη και η παροχή ατομικής παιγνιοθεραπείας ή μουσικοθεραπείας στο σχολείο παρέχουν ένα ασφαλές, υποστηρικτικό πλαίσιο στα παιδιά που πενθούν, με σκοπό να επεξεργαστούν όλα τα συναισθήματά τους (Efftoda, 2021, p. 3).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Σύνοψη ανασκόπηση ερευνών σχετικά με την απώλεια στην Παιδική Λογοτεχνία

Όπως προκύπτει από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, πολλοί συγγραφείς αλλά και λογοτέχνες έχουν απασχοληθεί με το θέμα του πένθους, της απώλειας και του αποχωρισμού. Μία ανασκόπηση στη νεότερη και τη σύγχρονη βιβλιογραφία αποδεικνύει ότι υπάρχει πληθώρα μελετών που άπτονται του θέματος της απώλειας στην Παιδική Λογοτεχνία (Κυριακίδου, 2023, σ. 45).

Σύμφωνα με την έρευνα της Κοντονικόλα (2006), στην εργασία με θέμα: «Η έννοια του θανάτου στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία για παιδιά ηλικίας τεσσάρων έως δέκα ετών» συμπεραίνεται πως τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία αποτελούν ένα μέσο ενημέρωσης και ψυχαγωγίας των παιδιών. Συγκεκριμένα, τα παιδικά βιβλία που αναφέρονται στην απώλεια, μπορούν να προετοιμάσουν τα παιδιά για αυτό το δυσάρεστο γεγονός (Κοντονικόλα, 2006, σ. 110).

Μία ακόμη μελέτη σχετική με το θέμα του θανάτου και το πένθος αποτελεί το άρθρο: «Λογοτεχνικές απεικονίσεις του θανάτου σε βιβλία για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας», της Ντόλατζα (2008). Στόχος του είναι μέσα από τα παιδικά λογοτεχνικά βιβλία να αναδειχθούν οι συναισθηματικές αντιδράσεις του ατόμου που πενθεί και βιώνει το τραυματικό γεγονός του θανάτου. Πιο αναλυτικά, εμβαθύνοντας στις αντιδράσεις μετά από ένα τόσο δυσάρεστο γεγονός, οι αναγνώστες κατορθώνουν να βρουν απαντήσεις, ανακούφιση αλλά και κάθαρση συνειδητοποιώντας ότι ο θάνατος είναι ένα καθολικό γεγονός (Ντόλατζα, 2008, σ. 7).

Ένα βιβλίο άξιο αναφοράς αποτελεί το βιβλίο της Πρεβεζάνου (2011), με τίτλο: «Ο θάνατος στα σύγχρονα βιβλία για μικρά παιδιά. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση». Το βιβλίο αυτό αποτελεί ένα βοηθητικό οδηγό των εκπαιδευτικών που ασχολούνται με παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας. Το βασικό συμπέρασμα του βιβλίου αυτού, είναι ότι μέσω της Παιδικής Λογοτεχνίας δίνονται πρότυπα στα παιδιά. Συγκεκριμένα, μέσω των πρωταγωνιστών οι οποίοι βιώνουν έντονα την απώλεια, το παιδί αναγνώστης αναπτύσσει τις απαιτούμενες δεξιότητες για να διαχειριστεί την απώλεια (Πρεβεζάνου, 2011, σσ. 167-168).

Από την συγκεκριμένη ανασκόπηση δεν θα μπορούσε να παραληφθεί η μεταπτυχιακή διατριβή της Αρτέμιδος Παπαηλία με τίτλο: «Το ζήτημα του θανάτου και η φιλοσοφική του αποτύπωση στο σύγχρονο παιδικό εικονογραφημένο βιβλίο», η οποία και μελέτησε τις «φιλοσοφικές υποδοχές» (Παπαηλία, 2016, σ. 120) εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων που άπτονται με τη θεματική του θανάτου, με τη συνδυαστική μέθοδο της φιλοσοφικής/λογοτεχνικής προσέγγισης των παιδικών βιβλίων. Η Παπαηλία, έπειτα από την ανάλυση είκοσι παιδικών εικονογραφημένων, γαλλόγλωσσων βιβλίων, που απευθύνονται σε παιδιά ηλικίας τεσσάρων έως οκτώ ετών, προτείνει τη χρήση τους ως πηγή φιλοσοφικής διδασκαλίας και αναδεικνύει την ικανότητα της Λογοτεχνίας και δη της Παιδικής Λογοτεχνίας στην ανάπτυξη φιλοσοφικού στοχασμού.

«Η προσέγγιση της έννοιας του θανάτου στην παιδική ηλικία μέσα από την «ανάγνωση» λέξεων και εικόνων στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο: «Ένα αστέρι για μένα», είναι μία εξίσου σημαντική έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε από την Δρόσου (2016). Αποτελεί ένα εικονογραφημένο βιβλίο για παιδιά με αισιόδοξη χροιά, όπου το πρόσωπο που πεθαίνει εξακολουθεί να υπάρχει μέσω των αναμνήσεων και δίνεται έμφαση στη συνέχεια της ζωής (Κυριακίδου, 2023, σ. 52).

Επιπρόσθετα, αξίζει να παρατεθεί η έρευνα της Γκουγκούδη και της Μπάχας (2018) με θέμα: «Γεγονότα ζωής και εικονογραφημένη παιδική λογοτεχνία για παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας: Η περίπτωση του θανάτου και του διαζυγίου». Σε αυτήν, μελετήθηκαν πέντε εικονογραφημένα παιδικά βιβλία με θέμα το θάνατο, τα οποία απευθυνόταν σε παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας. Στα βιβλία αυτά, χρησιμοποιείται απλή και κατανοητή γλώσσα και επιλέγεται κάποιος ήρωας, ο οποίος βρίσκεται στην ίδια ηλικία με το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται. Κοινό στοιχείο όλων των βιβλίων που ερευνήθηκαν είναι ότι ο θάνατος παρουσιάζεται με ρεαλιστικότητα και ως κάτι το αναπόφευκτο (Γκουγκούδη & Μπάχας, 2018, σσ. 86-87).

Μία ακόμη μελέτη σχετικά με την απώλεια στην Παιδική Λογοτεχνία είναι η διπλωματική εργασία της Ταχτσίδου (2020), η οποία έχει τίτλο: «Η λογοτεχνική αναπαράσταση «δύσκολων θεμάτων» στην Παιδική Λογοτεχνία». Στην εργασία αυτή η συγγραφέας αναφέρεται στη συλλογική έκδοση λογοτεχνικών κειμένων, τα οποία διαπραγματεύονται δύσκολα θέματα συμπεριλαμβανομένου του θανάτου και του πένθους. Στην εργασία αυτή γίνεται φανερό πως οι αναγνώστες παίρνουν απαντήσεις για τα θέματα που τους απασχολούν και ταυτίζονται με τον ήρωα και τα βιώματα του (Ταχτσίδου, 2020, σσ. 76-77).

Επίσης, χρήσιμη είναι η συμβολή της μεταπτυχιακής εργασίας με τίτλο: «Αναπαραστάσεις της απώλειας του παππού σε παιδικά βιβλία για μικρά παιδιά: Μια διδακτική παρέμβαση δημιουργικής γραφής» της Μπουγιάλα (2020). Πρόκειται για την ανάλυση δεκαέξι

παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων, μέσα από την οποία συμπεραίνεται ότι ο κάθε συγγραφέας έχει ένα διαφορετικό τρόπο να προσεγγίσει το θέμα του θανάτου. Παρά το γεγονός αυτό, η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι απλή, η αφήγηση γίνεται είτε σε πρώτο είτε σε τρίτο πρόσωπο και ο ήρωας μπορεί να είναι άνθρωπος ή ζώο. Δίνεται μάλιστα ιδιαίτερη βαρύτητα στη σχέση του παππού με το εγγόνι, ο θάνατος περιγράφεται ως κάτι το οριστικό και σε όλα σχεδόν τα βιβλία δίνεται έμφαση στον υποστηρικτικό ρόλο των γονέων (Μπουγιάλα, 2020, σσ. 29-30).

Η έρευνα της Robinson (2022), με τίτλο: «Healing Stories: Bibliotherapy and Art Therapy as Tools to Support Bereaved Children, A Literature Review», συνιστά μία συμπληρωματική μελέτη στο θέμα αυτό, καθώς καταλήγει στο συμπέρασμα πως τα παιδιά θρηνούν με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης στο οποίο βρίσκονται. Για το λόγο αυτό, οι παρεμβάσεις που απευθύνονται στα παιδιά που θρηνούν, πρέπει να έχουν ως βάση το αναπτυξιακό τους στάδιο. Επίσης, υποστηρίζεται πως η βιβλιοθεραπεία μπορεί να βοηθήσει στην διαχείριση των συναισθημάτων των παιδιών (Robinson, 2022, pp. 21-22).

Τέλος, πολύτιμη είναι η συνεισφορά της πρόσφατης έρευνας των Danielson και Colman (2023), με τίτλο: «Supporting Children Through Grief: A Content Analysis of Picturebooks About Death». Στην συγκεκριμένη μελέτη, διερευνήθηκε ο τρόπος απεικόνισης του θανάτου σε εικονοβιβλία, που απευθύνονται σε παιδιά ηλικίας τριών ετών. Πραγματοποιήθηκε ανάλυση εβδομήντα τεσσάρων βιβλίων και προέκυψε πως στην πλειοψηφία των βιβλίων, οι απεικονίσεις που αφορούν τον θάνατο δεν είναι σαφείς. Πιο συγκεκριμένα, στα περισσότερα βιβλία υπάρχουν αρκετά ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο που πεθαίνει κάποιος χαρακτήρας αλλά και το τι συμβαίνει μετά από αυτό (Danielson & Colman, 2023, p. 5).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Έρευνα

4.1 Παρουσίαση Μεθοδολογίας

Σκοπός της παρούσας ερευνητικής διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση και η μελέτη της λεκτικής και οπτικής απεικόνισης της απώλειας της γιαγιάς σε εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. Πιο συγκεκριμένα, θα αναλυθούν οκτώ (8) εικονογραφημένα παιδικά βιβλία, που απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας και που άπτονται του θέματος της απώλειας της γιαγιάς. Το υλικό μας αποτελείται από όλα τα σύγχρονα παιδικά βιβλία που έχουν εκδοθεί την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα και που διαπραγματεύονται την απώλεια της γιαγιάς. Από αυτά, τα επτά βιβλία είναι γραμμένα στην ελληνική γλώσσα από Έλληνες συγγραφείς. Ταυτόχρονα, μόνο ένα βιβλίο είναι προϊόν της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας και έχει μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα. Επίσης, τα επτά από τα βιβλία που επιλέχτηκαν έχουν ως κεντρικό θέμα την

απώλεια της γιαγιάς ενώ το ένα από αυτά εστιάζει στην φροντίδα των ατόμων της Τρίτης Ηλικίας και στην άνοια της γιαγιάς, χωρίς να κάνει άμεση αναφορά στο γεγονός του θανάτου.

Για την μελέτη των εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων, θα ακολουθηθεί η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου ως προς το ύφος του κειμένου και την εικονογράφηση των βιβλίων. Η ποιοτική έρευνα μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια ερευνητική στρατηγική, η οποία εστιάζει τόσο στην ερμηνεία του νοήματος όσο και στην ανάλυση και των λέξεων. Ως προς την συλλογή και την ανάλυση των δεδομένων προωθεί τον λόγο και όχι την ποσοτικοποίηση. Με άλλα λόγια, τα αποτελέσματα απεικονίζονται με κείμενα, εικόνες και συνεντεύξεις ενώ δεν αναπαρίστανται με αριθμητικά δεδομένα (Bryman, 2017, σ. 409).

Παράλληλα, η ανάλυση θα ανταποκρίνεται στον σκοπό της έρευνας καθώς και στα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα:

- Ο τρόπος με τον οποίο ο συγγραφέας παρουσιάζει την απώλεια.
- Ο τρόπος με τον οποίο ο εικονογράφος αποτυπώνει εικονιστικά την απώλεια.
- Οι αντιλήψεις για τον θάνατο που προωθεί ο συγγραφέας μέσω της ιστορίας του βιβλίου.
- Συναισθηματικές και συμπεριφορικές αντιδράσεις των πρωταγωνιστών στην απώλεια.
- Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας.
- Η παρουσία της γιαγιάς, ως σύμβολο, και η ανάμνηση της στην ζωή του παιδιού μετά τον θάνατο της.

Για να επιτευχθεί ο παραπάνω σκοπός, τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία θα αναλυθούν σύμφωνα με τους εξής άξονες ανάλυσης:

- Ύφος κειμένου και εικονογράφηση
- Η σχέση παιδιού – γιαγιάς
- Προσέγγιση του θανάτου από τον συγγραφέα
- Αντιδράσεις θρήνου μετά τον θάνατο της γιαγιάς και αντιμετώπιση της απώλειας
- Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας

Η αναζήτηση των βιβλίων πραγματοποιήθηκε μέσω της ηλεκτρονικής αναζήτησης στην σχετική μηχανή της Google, στις ηλεκτρονικές σελίδες βιβλιοπωλείων, στην Δημόσια Βιβλιοθήκη Λευκάδας καθώς και σε τοπικά βιβλιοπωλεία του νησιού.

4.2 Παιδικά εικονογραφημένα βιβλία

1. «Μια νύχτα με τη γιαγιά στον ουρανό», Χρυσούλα Λουλοπούλου, Εικ.: Βιβή Μαρκάτου, Εκδόσεις: Ελκυστής, 2019.
2. «Μεγαλώνω την γιαγιά μου», Βαγγέλης Ηλιόπουλος, Εικ.: Κάτια Βαρβάκη, Εκδόσεις: Νομική Βιβλιοθήκη, 2016.

3. «Παραμύθια με καρπούζι», Ιωάννα Μπαμπέτα, Εικ.: Ντανιέλα Σταματιάδη, Εκδόσεις: Μεταίχμιος, 2018.
4. «Το τριαντάφυλλο της αγάπης», Λίτσα Ψαράτη, Εικ.: Αιμιλία Κονταίου, Εκδόσεις: Ψυχογιός, 2014.
5. «Που πήγε η γιαγιά; Μια ιστορία για την απώλεια», Bonnie Zucker, Εικ: Kim Fleming, Εκδόσεις: Κλειδάριθμος, 2019.
6. «Που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν;», Ελένη Βλάχου, Εικ: Νεστορας Ξουρής, Εκδόσεις: Διάπλαση, 2023.
7. «Η συνταγή της γιαγιάς», Αφρούλα Μπερέα, Εικ: Βιβή Μαρκάτου, Εκδόσεις: Έναστρον, 2023.
8. «Μέχρι τον ουρανό και πίσω», Αλεξία Βερνίκου, Εικ: Σοφία Τουλιάτου, Εκδόσεις: Ίκαρος, 2017.

4.3 Σύντομη παρουσίαση παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων

«Μια νύχτα με τη γιαγιά στον ουρανό»

Το εικονογραφημένο παιδικό διήγημα «Μια νύχτα με τη γιαγιά στον ουρανό», της Χρυσούλας Λουλοπούλου και εικονογράφιση της Βιβής Μαρκάτου που εκδόθηκε το έτος 2019, απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας από 3^{ων} ετών και πραγματεύεται την απώλεια της γιαγιάς ενός μικρού κοριτσιού.

Ξεκινά περιγράφοντας την γιαγιά Βαγγελίτσα, με την χαρακτηριστική της ποδιά που την είχε κεντήσει η ίδια και την φορούσε ανελλιπώς όσο έκανε δουλειές. Στην συνέχεια, εστιάζει στην σχέση της γιαγιάς Βαγγελίτσας με την εγγονή της την Λία και το μεγάλο συναισθηματικό δέσιμο που είχαν αναπτύξει. Μιλάει για τον ποιοτικό χρόνο που της αφιέρωνε, την καθημερινή φροντίδα που της παρείχε, τα ενδιαφέροντα τους στον ατελείωτο χρόνο που περνούσαν μαζί στο περιβόλι, στο κοτέτσι, στην κουζίνα. Περιγράφει την βραδινή τους ρουτίνα όπου η γιαγιά Βαγγελίτσα έσφιγγε με αγάπη στην αγκαλιά της την Λία, της έδειχνε τον ουρανό και της έλεγε τις πιο όμορφες ιστορίες. Της εξηγούσε πως εκεί πάνε οι ψυχές όσων αγαπημένων προσώπων φεύγουν και δίνουν φως στο φεγγάρι και στα άστρα, όπως η ψυχή του παππού της. Όμως, ένα μεσημέρι που η Λία επέστρεψε από το σχολείο, η γιαγιά δεν ήταν εκεί να την υποδεχτεί. Την περίμενε η μαμά της που της είπε ότι η γιαγιά πήγε κάπου όμορφα και ήσυχα και δεν θα επιστρέψει. Η Λία θύμωσε και απομονώθηκε στο υπνοδωμάτιο της. Ένα βράδυ όταν αποκοιμήθηκε, ένιωσε ένα ζεστό χάδι. Άνοιξε τα μάτια της και αντίκρουσε την γιαγιά της να της χαμογελά. Αμέσως, έπεσε στην αγκαλιά της ρωτώντας την που πήγε και η γιαγιά προθυμοποιήθηκε να της δείξει το μέρος που βρισκόταν. Έτσι, η γιαγιά και η Λία αγκαλιασμένες άρχισαν να πετούν προς τον ουρανό. Φτάνοντας εκεί, το κοριτσάκι αντίκρουσε πολλά αγγελάκια, ανάμεσα τους και έναν συμμαθητή της που ξαφνικά είχε σταματήσει το σχολείο. Έπειτα, συνάντησε τον παππού της και μαζί με την γιαγιά της εξήγησαν ότι

δεν πρέπει να στεναχωριέται για αυτούς γιατί ζουν ευτυχισμένοι εκεί, την παρακολουθούν από ψηλά και η αγάπη τους δεν σταματά να υπάρχει. Την επόμενη ημέρα, περιέγραψε στην μητέρα της το όνειρο και χαμογελώντας προς τον ουρανό, ξεκίνησε για το σχολείο.

«Μεγαλώνω την γιαγιά μου»

Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο «Μεγαλώνω την γιαγιά μου», του Βαγγέλη Ηλιόπουλου και εικονογράφηση της Κάτιας Βαρβάκη που εκδόθηκε το έτος 2016, απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας από 4^{ων} ετών και έχει ως θέμα την σχέση μιας γιαγιάς με τον εγγονό της και εστιάζει στον σεβασμό και την προσφορά στους ηλικιωμένους.

Αρχικά, περιγράφει την καθημερινή φροντίδα της γιαγιάς προς τον εγγονό της και τον άπλετο χρόνο που αφιέρωνε στο μέγαλωμα του, λέγοντας χαρακτηριστικά σε όποιον της τηλεφωνούσε, προτείνοντας της κάτι: *«Δεν μπορώ. Αφού ξέρεις, μεγαλώνω το παιδί»*. Στην συνέχεια, εστιάζει στον ποιοτικό χρόνο που περνούσαν μαζί διαβάζοντας παραμύθια, ζωντανεύοντας τους ήρωες και δημιουργώντας νέες περιπέτειες. Η κοινή τους αγάπη για τα βιβλία τους οδήγησε να εφεύρουν το «βιβλιοκρυφτοκυνηγητό», το προσωπικό τους παιχνίδι: ο εγγονός κρυβόταν, έχοντας πάρει κρυφά τα βιβλία της γιαγιάς για να διαβάσει την συνέχεια της ιστορίας και η γιαγιά τον κυνηγούσε. Περνώντας τα χρόνια, η γιαγιά μεγαλώνει και αρχίζει να ξεχνά. Τότε, ο εγγονός είναι αυτός που αναλαμβάνει την φροντίδα της, με τα βιβλία να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην επικοινωνία τους. Πλέον, όποιος φίλος του τηλεφωνεί για να βγουν, του απαντά: *«Δεν μπορώ. Αφού ξέρεις, μεγαλώνω την γιαγιά»*.

«Παραμύθια με καρπούζι»

«Παραμύθια με καρπούζι» είναι ο τίτλος του εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου της Ιωάννας Μπαμπέτα και εικονογράφηση της Ντανιέλα Σταματιάδη που κυκλοφορεί από το έτος 2018 από τις εκδόσεις Μεταίχμιο. Απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας από 6 ετών και αναφέρεται στην σχέση γιαγιάς και εγγονής που μοιράζονται μαζί τα καλοκαίρια τους και επικεντρώνεται στην απώλεια της γιαγιάς.

Η εγγονή περνά τις καλοκαιρινές διακοπές επισκεπτόμενη την γιαγιά της στο νησί. Εκεί, ο χρόνος μοιράζεται ανάμεσα στις βουτιές στην θάλασσα, τα παιχνίδια με τους φίλους και τις ξέγνοιαστες στιγμές στο σπίτι της γιαγιάς. Η εικόνα που κυριαρχεί είναι η εγγονή καθισμένη στην βεράντα επάνω από την θάλασσα, κρατώντας μια πιατέλα δροσερό καρπούζι και την γιαγιά αντικρυστά της να της αφηγείται παραμύθια. Από καλοκαίρι σε καλοκαίρι, η γιαγιά μεγαλώνει και οι δυνάμεις τις μειώνονται. Όσπου μια μέρα η γιαγιά *«κάθισε επάνω σε ένα σύννεφο και έφτασε στον ουρανό»*. Το επόμενο καλοκαίρι, η εγγονή επιστρέφει στο σπίτι της γιαγιάς και προσπαθεί να

αποδεχτεί την απώλεια της. Κοιτώντας την φωτογραφία της γιαγιάς που κρατά μια φέτα καρπούζι, οι αναμνήσεις αναδύονται και η εγγονή ξεκινά να αφηγείται ιστορίες στην γιαγιά. Έτσι, μέσα από την θάλασσα, την πιατέλα με το καρπούζι και τα παραμύθια, η γιαγιά ζωντανεύει και διατηρείται η ανάμνηση της.

«Το τριαντάφυλλο της αγάπης»

«Το τριαντάφυλλο της αγάπης» είναι ένα εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο της Λίτσας Ψαραύτη και εικονογράφηση της Αιμιλίας Κονταίου που κυκλοφορεί από το έτος 2014 από τις εκδόσεις Ψυχογιός και απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας 5 έως 6 ετών. Περιγράφει την τρυφερή σχέση γιαγιάς και εγγονής και διαπραγματεύεται την απώλεια της γιαγιάς.

Η Μαρκέλλα ζούσε με τους γονείς της και επισκεπτόταν συχνά την γιαγιά της για να παίζει στο κήπο και να θαυμάζει τα όμορφα τριαντάφυλλα της. Καθώς η Μαρκέλλα γνωρίζει τους αριθμούς έως το δέκα, εκφράζει την επιθυμία να μετρήσει τα τριάντα πέταλα ενός λουλουδιού μαζί με την γιαγιά της. Η γιαγιά προσφέρει στην εγγονή της ένα μπουμπούκι με σκοπό να μετρήσει τα πέταλα όταν ανοίξουν και την προετοιμάζει για το ενδεχόμενο του θανάτου της έως ότου αυτό συμβεί. Η Μαρκέλλα πήρε το μπουμπούκι στο σπίτι της και το φρόντιζε, ώσπου αυτό μεγάλωσε και σκόρπιζε παντού στον χώρο το άρωμα του. Ένα βράδυ, η γιαγιά πέθανε στον ύπνο της και η Μαρκέλλα λυπήθηκε πολύ. Ξαφνικά, ένα πρωινό, πριν φύγει για το σχολείο, αντιλήφθηκε ότι έλειπαν όλα τα πέταλα από το τριαντάφυλλο της και η Μαρκέλλα ήταν απαρηγόρητη καθώς ένιωθε πως πέθανε και αυτό όπως και η γιαγιά της. Καταλαβαίνει πως ο αέρας σκόρπισε τα πέταλα του και στον δρόμο για το σχολείο, έβαλε ως σκοπό να μαζέψει όλα τα ροδοπέταλα. Φτάνοντας στο σχολείο, η αγκαλιά της ήταν γεμάτη ροδοπέταλα. Η μαμά της, αποχαιρετώντας την, της εξηγεί πως το τριαντάφυλλο όπως και η γιαγιά θα ζουν συνέχεια στην καρδιά της όσο τα θυμάται. Η Μαρκέλλα μπαίνει χαρούμενη στο σχολείο και η δασκάλα της μαθαίνει να μετρά έως το τριάντα.

«Που πήγε η γιαγιά;»

Το εικονοβιβλίο «που πήγε η γιαγιά;», παρουσιάζει μια ιστορία για την απώλεια η οποία απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας από τριών έως έξι ετών. Το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί στην ελληνική προϊόν μετάφρασης και ανήκει στην Αμερικανική Ψυχολογική Εταιρία. Πιο αναλυτικά, συγγραφέας του βιβλίου είναι η Bonnie Zucker, η εικονογράφηση πραγματοποιήθηκε από την Kim Fleming ενώ την μετάφραση επιμελήθηκε η Αυγή Δαφερέρα και το βιβλίο εκδίδεται από τις εκδόσεις Κλειδάριθμος.

Η ιστορία ξεκινά με την φράση: «Έγινε κάτι πολύ στενάχωρο. Πέθανε η Γιαγιά». Ουσιαστικά, όλο το βιβλίο είναι ένας μονόλογος που ο συγγραφέας περιγράφει με απλά λόγια τι

συμβαίνει όταν κάποιος πεθάνει, παρομοιάζοντας τον θάνατο με ένα αγαπημένο παιχνίδι που σταματά να δουλεύει. Στην συνέχεια, εστιάζει στις φυσιολογικές αντιδράσεις θρήνου, αναφέροντας κυρίως το κλάμα, τον φόβο, τον θυμό, την στεναχώρια και τονίζοντας ότι το γεγονός του θανάτου επηρεάζει εξίσου με τα παιδιά και τους ενηλίκους. Έπειτα, αναφέρεται στην μονιμότητα του θανάτου, περιγράφοντας πώς όταν κάποιος πεθαίνει, δεν είναι δυνατόν να του μιλήσουμε ή να τον δούμε ξανά. Καταλήγει, παρέχοντας συμβουλές για τον τρόπο διατήρησης των αναμνήσεων της γιαγιάς που έχει πεθάνει.

«Που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν;»

Το σύγχρονο εικονοβιβλίο «Που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν;» υπογράφει στη συγγραφή η Ελένη Βλάχου, την εικονογράφηση επιμελείται ο Νέστορας Ξουρής ενώ το βιβλίο εκδίδεται από τις εκδόσεις Διάπλαση, στην συλλογή «Πολύχρωμοι Χαρταετοί». Αξίζει να σημειωθεί πως το συγκεκριμένο παιδικό βιβλίο αναφέρεται στην απώλεια της γιαγιάς και προτείνεται για ηλικίες παιδιών από έξι μέχρι εννέα ετών και άνω. Παρακάτω παρατίθεται μια σύντομη περιγραφή της ιστορίας.

Στην αρχή του βιβλίου γίνεται φανερό πως κάτι έχει συμβεί και επικρατεί αναστάτωση. Όλοι οι συγγενείς του μικρού εγγονού, αποχαιρετώντας τον με ένα φιλή, φεύγουν από το σπίτι για να πάνε στην κηδεία της γιαγιάς. Ο εγγονός παραμένει εκεί με την κυρία που τον φροντίζει και προσπαθεί να ανακαλύψει που είναι η γιαγιά του, καθώς κανένα από τα μέλη της οικογένειας δεν του δίνει ξεκάθαρη απάντηση για αυτό. Το μόνο που λαμβάνει ως απάντηση είναι πως η γιαγιά πήγε *«εκεί που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν»*. Όμως, το μικρό αγόρι δεν αρκέστηκε σε αυτό. Προκειμένου να βρει απαντήσεις για το *«που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν»*, μπαίνει σε μια διαδικασία αναζήτησης στοιχείων, σε όλα τα δωμάτια του σπιτιού της γιαγιάς, έχοντας ως σημείο εκκίνησης, το αγαπημένο της μέρος, την κουζίνα. Συλλέγοντας στοιχεία από όλα τα δωμάτια, προβληματίζεται και καταλήγει ξανά και ξανά στον χώρο της κουζίνας, ο οποίος τελικά είναι αυτός που θα του δώσει την καταλυτική απάντηση στο ερώτημα που τον βασανίζει. Εκεί, ανακαλύπτει την μοναδική συνταγή της γιαγιάς για το ψωμί. Το παρασκευάζει με την βοήθεια του προσώπου φροντίδας και όταν το μύρισε και το γεύτηκε, αντιλήφθηκε πως η γιαγιάδες βρίσκονται στις μυρωδιές τους και στις συνταγές τους. Έτσι και η δική του βρίσκεται στην συνταγή για το ψωμί, *«του ωραιότερου ψωμιού του κόσμου»*. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδί είναι πιο ήρεμο, καθώς γνωρίζει που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν.

«Η συνταγή της γιαγιάς»

Το εικονοβιβλίο «Η συνταγή της γιαγιάς» συγγράφει η Αφρούλα Μπερέα, την εικονογράφηση υπογράφει η Βιβή Μαρκάτου και το βιβλίο εκδίδεται από τις εκδόσεις Έναστρον. Το βιβλίο αυτό απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας από τριών έως πέντε ετών και αναφέρεται στην απώλεια της γιαγιάς, την οποία παρουσιάζει με έναν εύληπτο τρόπο προκειμένου να βοηθήσει έτσι τα παιδιά να διαχειριστούν μια παρόμοια κατάσταση.

Η ιστορία ξεκινά παρουσιάζοντας όμορφα μαγειρέματα γιαγιάς και εγγονής: *«Οι Κυριακές που έτρωγα στη γιαγιά ήταν οι καλύτερες στη ζωή μου. Σαν την κουζίνα της δεν υπήρχε στον κόσμο άλλη καμιά. Μου άρεσε τόσο πολύ να μαγειρεύω με την γιαγιά. Πρώτα πιάναμε να φτιάξουμε την πίτα και μετά ζυμώνουμε το ψωμί. Είχε πλάκα να λερώνομαι με το αλεύρι»*. Καθώς η ιστορία ξετυλίγεται, το μικρό κορίτσι εκφράζει την επιθυμία της να μάθει να μαγειρεύει όπως η γιαγιά της και της ζητά να της αποκαλύψει την μυστική συνταγή που χρησιμοποιεί σε όλα της τα φαγητά και τους δίνει ιδιαίτερη γεύση. Όμως, η γιαγιά της λέει πως αυτό είναι κάτι που θα το μάθει μεγαλώνοντας. Τα χρόνια πέρασαν και το μικρό κορίτσι μεγάλωσε. Όταν κάποια στιγμή η γιαγιά φεύγει από την ζωή, η εγγονή, επισκέπτεται το σπίτι της γιαγιάς. Εκεί αναζωπυρώνονται οι αναμνήσεις με την γιαγιά, με πιο ζωντανή την ανάμνηση για το μυστικό συστατικό που χρησιμοποιούσε η γιαγιά σε όλες τις συνταγές. Η εγγονή ανακαλύπτει την συνταγή για το μυστικό μπαχάρι, που περιλαμβάνει: *«... Αγάπη, κατανόηση, αφοσίωση, υπομονή... τώρα πια το ξέρω. Έσφιξα το μπουκαλάκι στην παλάμη μου και χαμογέλασα. Αχ ρε γιαγιά»*.

«Μέχρι τον ουρανό και πίσω»

Στο εικονοβιβλίο «Μέχρι τον ουρανό και πίσω», τόσο η συγγραφέας Αλεξία Βερνίκου όσο και η υπεύθυνη για την εικονογράφηση Σοφία Τουλιάτου, σε συνεργασία με τις Εκδόσεις Ίκαρος, έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν μια ιστορία που σχετίζεται με την απώλεια της γιαγιάς, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα συναισθήματα καθώς και στο νόημα της αληθινής και παντοτινής αγάπης. Απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας από τριών ετών και άνω.

Η πλοκή της ιστορίας βασίζεται κυρίως στην σχέση της Έλλης με την γιαγιά της. Ήδη από την αρχή της ιστορίας γίνεται φανερό η αγάπη της Έλλης προς το πρόσωπο της γιαγιάς της καθώς και το αντίστροφο. Οι δυο τους περνούσαν αρκετό χρόνο μαζί, ζυμώνοντας κουλουράκια, παίζοντας, φτιάχνοντας παζλ και μοιραζόταν τις σκέψεις και τα μυστικά τους. Από τις περιγραφές φαίνεται πως η γιαγιά φρόντιζε με πολλή αγάπη της εγγονή της, χτενίζοντας της τα μαλλιά, βοηθώντας την στο μπάνιο και διαβάζοντας της παραμύθια πριν τον ύπνο, αποδεικνύοντας έτσι το μέγεθος της αγάπης της. Ταυτόχρονα, η Έλλη αγαπούσε την γιαγιά *«μέχρι τον ουρανό και πίσω και τρεις κωλοτούμπες»*. Καθώς εκτυλίσσεται η ιστορία, η γιαγιά αρρωσταίνει, νοσηλεύεται στο

νοσοκομείο και τελικά πεθαίνει. Το διάστημα αυτό, το μικρό κορίτσι βρίσκεται σε συναισθηματική σύγχυση, δυσκολεύεται να αντιληφθεί την κατάσταση που έχει προκύψει και έχει πολλά αναπάντητα ερωτήματα. Όμως, η γιαγιά έρχεται στον ύπνο της και της εξηγεί πως «όταν αγαπάς κάποιον, τον κουβαλάς μαζί σου...ακόμη και όταν πεθαίνει». Τα λόγια της γιαγιάς βοήθησαν την Έλλη να συνεχίσει τις δραστηριότητες και την ζωή της, έχοντας πάντα στην καρδιά της την γιαγιά γιατί αντιλαμβάνεται πως η αληθινή αγάπη νικά, δεν χάνεται ποτέ αλλά διαφυλάσσεται μέσω των αναμνήσεων.

4.4 Ανάλυση Εικονογραφημένων Παιδικών Βιβλίων

«Μια νύχτα με την γιαγιά στον ουρανό»

Το ύφος του κειμένου

Η αφήγηση γίνεται σε τρίτο πρόσωπο. Ο αφηγητής είναι ετεροδιηγητικός καθώς δεν συμμετέχει στα γεγονότα της ιστορίας και η εστίαση είναι μηδενική, επειδή ο αφηγητής γνωρίζει τα πάντα για όλα τα πρόσωπα του βιβλίου.

Η ιστορία ξεκινά με τη φράση: «*μια φορά κι έναν καιρό*», προϊδεάζοντας τον αναγνώστη ότι ακολουθεί ένα παραμύθι, μια ιστορία που περιέχει κατά κύριο λόγο φανταστικά στοιχεία. Ο αφηγητής συστήνει στον αναγνώστη τους ήρωες με τα ονόματά τους, εισάγοντας τον ουσιαστικά στην ιστορία.

Η γλώσσα είναι απλή και κατανοητή, ο λόγος του κειμένου είναι γλαφυρός και παραστατικός, αποτυπώνοντας στο μυαλό του αναγνώστη τις σκηνές της ιστορίας ενώ περιγράφονται με απλό και εύκολα κατανοητό τρόπο τα συναισθήματα του μικρού κοριτσιού. Ο διάλογος καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του κειμένου, με την μικρή ηρωίδα να συνδιαλέγεται με ερωταποκρίσεις με την γιαγιά, τον παππού και με τη μητέρα της.

Το κείμενο υπερέχει σε έκταση της εικονογράφησης, καταλαμβάνοντας τουλάχιστον την μία ολόκληρη σελίδα από το δισέλιδο και η εικόνα περιορίζεται σε ένα σημείο της σελίδας.

Ως προς την δομή και την διάρθρωση του κειμένου, αρχικά περιγράφεται η σχέση και η καθημερινή επαφή γιαγιάς και εγγονής, με αποκορύφωμα τον θάνατο της γιαγιάς. Μεγάλο μέρος του κειμένου καταλαμβάνει το όνειρο που είδε το μικρό κορίτσι έπειτα από τον θάνατο της γιαγιάς και που συμβάλλει στην διαχείριση της απώλειας. Η ιστορία ολοκληρώνεται με την απόδοση νοήματος στην απώλεια της γιαγιάς.

Η σχέση παιδιού – γιαγιάς

Η εγγονή μένει στο διπλανό σπίτι από την γιαγιά και η επαφή εγγονής και γιαγιάς είναι σε καθημερινή και σταθερή βάση. Η γιαγιά παρουσιάζεται φροντιστική προς την εγγονή της, που

χαρακτηρίζεται ως «η αγαπημένη της εγγονή» και η σχέση τους χαρακτηρίζεται από αγάπη και τρυφερότητα. Της πλέκει μπλούζες και κάθε μεσημέρι που επιστρέφει από το σχολείο είναι στην αυλή για να την υποδεχτεί. Έχουν αγαπημένες συνήθειες και οι ώρες που περνούν μαζί είναι πολλές. Κάθε απόγευμα συναντιούνται και η εγγονή περιγράφει στην γιαγιά την ημέρα της στο σχολείο. Η γιαγιά εμπλέκει την εγγονή στην καθημερινή της ρουτίνα και ενισχύει την ανάληψη ευθυνών και πρωτοβουλιών. Πηγαίνουν μαζί στο περιβόλι, στο κοτέτσι, φτιάχνουν κουλούρια και μαρμελάδες. Επίσης, ακολουθούν βραδινή ρουτίνα, η εγγονή στην αγκαλιά της γιαγιάς ακούει μαγεμένη τις ιστορίες της και την ώρα του ύπνου η γιαγιά είναι αυτή που την πηγαίνει στο κρεβάτι και την σκεπάζει.

Προσέγγιση του θανάτου από τον συγγραφέα

Ο θάνατος της γιαγιάς έρχεται, όμως οι ενήλικες δεν το κατονομάζουν. Κατά την επιστροφή της εγγονής από το σχολείο, η γιαγιά δεν είναι εκεί να την υποδεχτεί. Η μητέρα της, την αγκαλιάζει και της λέει πως «η γιαγιά δεν είναι εδώ». Το παιδί εύλογα αναρωτιέται που πήγε και η μητέρα συνεχίζει να της απαντά αόριστα και γενικά «πήγε κάπου όμορφα και ήσυχα». Το παιδί μπερδεμένο από τις εξηγήσεις της μητέρας που δεν την βοηθούν να κατανοήσει τι ακριβώς έχει συμβεί, ζητά να πάει να βρει την γιαγιά και τότε γίνεται αναφορά στο αναπόφευκτο του θανάτου: «δεν θα γυρίσει, μωρό μου, λυπάμαι». Δεν γίνεται καμία αναφορά στις τελετουργίες του θανάτου.

Αντιδράσεις θρήνου μετά τον θάνατο της γιαγιάς και αντιμετώπιση της απώλειας

Περιγράφονται με λεπτομέρεια οι αντιδράσεις θρήνου του μικρού παιδιού. Αρχικά, το κοριτσάκι βρίσκεται σε σοκ και σύγχυση, προσπαθεί να καταλάβει τι έχει συμβεί και αναζητά απαντήσεις. Βιώνει βαθιά θλίψη, εκφράζεται με κλάμα, επιδεικνύει τάση για απομόνωση, άρνηση να πάει στο σχολείο και κλείνεται στον εαυτό της. Επίσης, παρουσιάζει αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες, αρνούμενη να φάει. Κοιτάζει τον ουρανό και σκέφτεται τα λόγια της γιαγιάς της.

Κάποιο βράδυ, ονειρεύεται την γιαγιά που ήρθε για να της δώσει τις απαντήσεις που ζητούσε και να της λύσει τις απορίες της. Έτσι, πετάει με την γιαγιά στον ουρανό και γνωρίζει το μέρος όπου βρίσκεται πια η γιαγιά της. Εκεί συναντά έναν συμμαθητή της που πλέον έχει γίνει άγγελος καθώς και τον παππού της. Η γιαγιά την φροντίζει, την ταΐζει και μαζί με τον παππού της εξηγούν την νέα πραγματικότητα και ξεδιαλύνουν τους προβληματισμούς της. Η συνάντηση τους κλείνει δωρίζοντάς της ένα βραχιόλι και καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως «όταν σ' αγαπάει κάποιος, ακόμη κι αν είναι μακριά σου, η αγάπη του δε σταματά να υπάρχει».

Το επόμενο πρωί, ξυπνά ήρεμη και ανακουφισμένη και μοιράζεται το όνειρο με την μητέρα της, η οποία είναι υποστηρικτική και περιποιητική προς την κόρη της. Για μια στιγμή, όταν

παρατηρεί στο χέρι της το βραχιόλι, μπερδεύει την πραγματικότητα με το όνειρο. Όμως, γρήγορα επαναπροσδιορίζει το νόημα στην ζωή: *«δεν με νοιάζει αν ήταν όνειρο! Φτάνει που κατάλαβα ότι εκεί ψηλά υπάρχουν οι αγαπημένοι μου! Κι είναι τόσο εύκολο να τους βλέπω όποτε τους χρειάζομαι!»*.

Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας

Η μητέρα είναι αυτή που ανακοινώνει τον θάνατο της γιαγιάς στην κόρη της. Κρατώντας την στην αγκαλιά της, της μιλά τρυφερά και προσπαθεί να της εξηγήσει το αναπόφευκτο και την μονιμότητα του θανάτου. Το επόμενο διάστημα που το μικρό παιδί βιώνει έντονα την απώλεια της γιαγιάς και αρνείται να φάει, η μητέρα παρουσιάζεται συναισθηματικά παρούσα και φροντιστική απέναντι στην κόρη της.

Επίσης, μέσα από το όνειρο του μικρού παιδιού, η γιαγιά και ο παππούς φαίνεται πως διαδραματίζουν υποστηρικτικό ρόλο. Εξηγούν στην εγγονή τους την νέα κατάσταση και συμβάλλουν στην αποδοχή του θανάτου. Μάλιστα, ο ρόλος της γιαγιάς είναι καθοριστικός και στην προετοιμασία της εγγονής για μία επικείμενη απώλεια. Στην αρχή της ιστορίας, η γιαγιά μιλάει στην εγγονή της γενικά και με έμμεσο τρόπο για τον θάνατο. Κοιτώντας τον ουρανό, της εξηγεί ότι εκεί βρίσκονται οι ψυχές των αγαπημένων προσώπων που φεύγουν, όπως και η ψυχή του παππού της.

Εικονογράφηση

Οι πρωταγωνιστές της ιστορίας παρουσιάζονται σε όλες τις εικόνες με την ίδια μορφή, φορώντας τα ίδια ρούχα στους ίδιους χρωματικούς τόνους. Η εικονογράφηση υπολείπεται του κειμένου. Σε όλο το διήγημα, η εικόνα καλύπτει είτε μία σελίδα από το δισέλιδο είτε μισή, καταλαμβάνοντας ένα μικρό χώρο στο κάτω μέρος της σελίδας. Εξαιρεση αποτελεί το τέλος της ιστορίας, όπου η εικονογράφος αφιερώνει το τελευταίο δισέλιδο απεικονίζοντας την τελευταία σκηνή της ιστορίας. Στην αριστερή σελίδα, η εγγονή, σε λευκό φόντο, κοιτώντας στον ουρανό, χαμογελά και ξεκινά για το σχολείο. Στην δεξιά σελίδα απεικονίζεται η γιαγιά σε μορφή σκίτσου, να χαμογελά στραμμένη προς την εγγονή της. Το φόντο είναι σε σκούρο μπλε χρώμα με μικρά λευκά αστέρια. Πλησιάζοντας προς την φιγούρα της γιαγιάς, τα αστέρια έχουν κίτρινο χρώμα και είναι μεγαλύτερα σε μέγεθος. Εστιάζοντας στην δύναμη της εικόνας, δίνεται η ευκαιρία στο παιδί αναγνώστη να επαναπροσδιορίζει το νόημα στην ζωή έπειτα από μία απώλεια, αφήνοντας του μία αισιόδοξη αίσθηση.

Μέσα από τις εικόνες, ο αναγνώστης βλέπει τις καθημερινές συνήθειες γιαγιάς και εγγονής, την βραδινή ρουτίνα και το συναισθηματικό δέσιμο που τις χαρακτηρίζει, προσθέτοντας στο κείμενο

την δική τους αισθητική οπτική. Μάλιστα, αποτυπώνεται με μοναδικό τρόπο ο σπαραγμός και ο θρήνος της εγγονής για τον θάνατο της γιαγιάς. Παρόλα αυτά, το παιδί αναγνώστης, διαβάζοντας μόνο την εικόνα, χάνει σημαντικό μέρος της ιστορίας, καθώς η μικρή τους έκταση δεν ενθαρρύνει την φαντασία του. Αυτό βέβαια ισορροπεί με την παραστατικότητα του κειμένου.



Εικόνα 1. Η εγγονή κοιτάζει προς τον ουρανό και χαμογελά.



Εικόνα 2. Ο θρήνος της εγγονής για τον θάνατο της γιαγιάς.

«Μεγαλώνω τη γιαγιά μου»

Το ύφος του κειμένου

Ο αφηγητής του κειμένου είναι ο μικρός ήρωας, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως ομοδιηγητικός και αυτοδιηγητικός. Μιλά σε πρώτο πρόσωπο με χαρακτηριστική αμεσότητα και ζωντάνια, όπως αρμόζει στην ηλικία του ενώ δεν αποκαλύπτονται τα ονόματα των πρωταγωνιστών. Ως προς την εστίαση, είναι εσωτερική καθώς ο αφηγητής αποκαλύπτει και παρουσιάζει μόνο όσα γνωρίζει ο ίδιος, τις δικές του σκέψεις και τα δικά του συναισθήματα. Η γλώσσα είναι απλή και παραστατική. Το κείμενο της αφήγησης καταλαμβάνει μικρό μέρος της σελίδας και συνοδεύεται από μεγάλες υπέροχες εικόνες. Χαρακτηρίζεται αποκλειστικά από αφήγηση, χωρίς στοιχεία διαλογικής συζήτησης.

Ως προς την δομή και την διάρθρωση του κειμένου, η ιστορία παρουσιάζεται σαν να χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιγράφεται η φροντίδα και η αφοσίωση της γιαγιάς προς τον εγγονό της ενώ στο δεύτερο μέρος, έπειτα από την αρρώστια της γιαγιάς και την επιστροφή της στο σπίτι, ο συγγραφέας εστιάζει στην φροντίδα και το νοιάξιμο του εγγονού προς την γιαγιά του.

Επιπλέον, αξιοσημείωτο είναι πως η ιστορία ξεκινά και τελειώνει με την ίδια φράση, στην αρχή από την γιαγιά, στο τέλος από τον εγγονό, προσαρμοσμένη στον ρόλο τους. Με τον τρόπο αυτό, δίνεται έμφαση στο μήνυμα που στοχεύει να αποδώσει ο συγγραφέας σχετικά με την αγάπη και την φροντίδα στους ηλικιωμένους.

Η σχέση παιδιού – γιαγιάς

Η γιαγιά έχει αφιερώσει την ζωή της στο μέγαλωμα του εγγονού της και έχει κατά κύριο λόγο αναλάβει την φροντίδα του, εξαιτίας του απαιτητικού προγράμματος των γονέων του. Καθημερινά, τον περιμένει έξω από το σχολείο στο σχόλασμα και αφιερώνει τα απογεύματα στο να διαβάζουν παραμύθια, να παίζουν ζωντανεύοντας τους ήρωες των παραμυθιών και δημιουργώντας νέες περιπετειώδεις ιστορίες και να παίζουν το δικό τους προσωπικό παιχνίδι, το λεγόμενο «βιβλιοκρυφτοκυνηγητό». Και οι δύο ήρωες διακατέχονται από αισθήματα αγάπης, προσοχής και αφοσίωσης ο ένας για τον άλλον και χρησιμοποιούν τα βιβλία ως βασικό μέσο επικοινωνίας μεταξύ τους. Ακόμη και κατά την διάρκεια της νοσηλείας της γιαγιάς η επικοινωνία τους παραμένει σταθερή, με την φροντίδα και το νοιάξιμο να επικοινωνείται μέσω της αγάπης τους για τα βιβλία.

Προσέγγιση της ασθένειας από τον συγγραφέα

Στην προκειμένη περίπτωση, το συγκεκριμένο κείμενο δεν διαπραγματεύεται την απώλεια της γιαγιάς αλλά την ασθένεια της. Γίνεται σύντομη αναφορά στην νοσηλεία της γιαγιάς, χωρίς να παρέχονται περισσότερες λεπτομέρειες. Κατά την επιστροφή της γιαγιάς, ο εγγονός την υποδέχεται με μια μεγάλη αγκαλιά. Από τις περιγραφές του συγγραφέα σχετικά με τις δυσκολίες ως προς τις μνημονική ικανότητα που αντιμετωπίζει, φαίνεται πως η γιαγιά πάσχει από άνοια. Ο εγγονός αντιλαμβάνεται γρήγορα την νέα κατάσταση με την αδυναμία της γιαγιάς να κρατήσει το βιβλίο στα χέρια της καθώς και το γεγονός ότι δεν συγκρατεί όσα διαβάζουν.

Αντιδράσεις θρήνου μετά την ασθένεια της γιαγιάς και αντιμετώπιση της αρρώστιας

Το αγόρι φαίνεται να αποδέχεται πλήρως την νέα συνθήκη με την ασθένεια της γιαγιάς. Επαναπροσδιορίζει τις ανάγκες της και αναδιοργανώνει την καθημερινότητα του βάσει αυτών.

Παρουσιάζεται ως φυσικό επακόλουθο πως αυτός πλέον αναλαμβάνει την φροντίδα της γιαγιάς. Δεν γίνεται καμία αναφορά στις συναισθηματικές του αντιδράσεις ούτε στα στάδια του θρήνου που αναμένεται να βιώσει έως την αποδοχή της αρρώστιας της γιαγιάς του.

Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγυρου στην αντιμετώπιση της ασθένειας

Στο συγκεκριμένο παιδικό βιβλίο, δεν γίνεται καμία αναφορά στο πώς το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον προσεγγίζει την ασθένεια της γιαγιάς. Η απουσία αυτή δικαιολογείται από την φράση του κειμένου: «η μαμά και ο μπαμπάς όπως πάντα δούλευαν όλη μέρα κι έτσι εγώ φρόντιζα την γιαγιά». Κατά την διάρκεια της νοσηλείας της, ο εγγονός της κρατά συντροφιά από το τηλέφωνο και όταν η γιαγιά επιστρέφει στο σπίτι, την υποδέχεται με μία ανοιχτή αγκαλιά και είναι φροντιστικός απέναντι της.

Εικονογράφηση

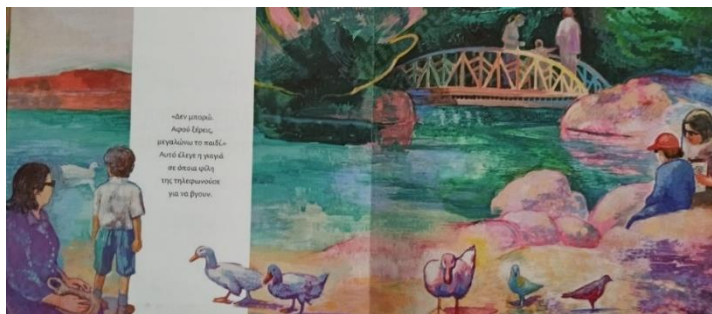
Οι εικόνες του βιβλίου προσδίδουν συμπληρωματικό χαρακτήρα στο κείμενο, καθώς δεν αποδίδουν μόνο τις λεπτομέρειες της ιστορίας αλλά παρέχουν επιπρόσθετες πληροφορίες σχετικά με την καθημερινότητα γιαγιάς και εγγονού και τις αγαπημένες τους συνήθειες. Για να επιτευχθεί αυτό, η εικονογράφος χρησιμοποιεί πλάνα από κάποια απόσταση που δείχνουν τους ήρωες περιτριγυρισμένους από το περιβάλλον: στο ζωολογικό πάρκο, στον δρόμο για το σχολείο, στην βόλτα τους, δίνοντας έμφαση στην σχέση αγάπης και αλληλοφροντίδας που τους χαρακτηρίζει. Με τον τρόπο αυτό, συμβάλει σε μια πιο ολοκληρωμένη ανάγνωση της ιστορίας και ενθαρρύνεται η φαντασία του παιδιού αναγνώστη.

Η εικονογράφηση απλώνεται σε όλο το δισέλιδο ενώ το κείμενο καταλαμβάνει έναν μικρό, συγκεκριμένο και πλαισιωμένο χώρο στην μία σελίδα του δισέλιδου, που μπορεί να περιγραφεί ως μία κάθετη ή οριζόντια λωρίδα. Επιπλέον, στο σημείο της σελίδας όπου υπάρχει το κείμενο, η εικόνα «κόβεται» και το φόντο είναι παντού σε λευκό χρώμα.

Η εικονογράφος επιλέγει ποικιλία χρωμάτων σε κοντινούς τόνους, προσδίδοντας με αυτόν τον τρόπο μια ηρεμία στην εικόνα. Ως προς το φόντο, στις περισσότερες σελίδες χρησιμοποιεί ανοιχτόχρωμο φόντο, παρέχοντας μια αίσθηση ασφάλειας και ελπίδας (Πρεβεζάνου, 2011, σσ. 60-61). Αντίθετα, στο σημείο της ιστορίας όπου ανακοινώνεται η ασθένεια και η νοσηλεία της γιαγιάς και απεικονίζεται η γιαγιά στο κρεβάτι του νοσοκομείου με τον εγγονό να της διαβάζει το βιβλίο της μέσω τηλεφώνου, το φόντο είναι σε βαθύ πορτοκαλί χρώμα, συνοδεύοντας τα έντονα και πρωτόγνωρα δυσάρεστα συναισθήματα του αναγνώστη.

Επίσης, στις τελευταίες σελίδες όπου ο συγγραφέας τονίζει για ακόμη μία φορά πως τα βιβλία θα είναι πάντα ο συνδετικός κρίκος επικοινωνίας γιαγιάς και εγγονού, απεικονίζεται ο

εγγονός να διαβάζει ένα βιβλίο στην γιαγιά, μέσα από το οποίο βγαίνουν λουλούδια και καρδιές και σχηματίζοντας έναν νοητό δρόμο, καταλήγουν στην γιαγιά. Το φόντο είναι σε σκούρο μπλε χρώμα, το χρώμα του απείρου που συμβολίζει την αιωνιότητα (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 60), προϊδεάζοντας τον αναγνώστη για την διατήρηση της υγιούς σχέσης γιαγιάς και εγγονού στο μέλλον.



Εικόνα 3. Βόλτα στον ζωολογικό κήπο γιαγιάς και εγγονού.



Εικόνα 4. Τηλεφωνική επικοινωνία γιαγιάς και εγγονού κατά την νοσηλεία της γιαγιάς.

«Παραμύθια με καρπούζι»

Το ύφος του κειμένου

Η αφήγηση γίνεται σε πρώτο πρόσωπο και η αφηγήτρια είναι η μικρή ηρωίδα της ιστορίας. Ως εκ τούτου, η αφηγήτρια χαρακτηρίζεται ως ομοδιηγητική καθώς συμμετέχει η ίδια στην ιστορία και αυτοδιηγητική. Ο λόγος είναι περιγραφικός και το κείμενο διακρίνεται από απουσία διαλόγου και ερωτοαποκρίσεων, με εξαίρεση την τελευταία σελίδα όπου η ιστορία κλείνει με έναν σύντομο διάλογο μεταξύ γιαγιάς και εγγονής, εξυμνώντας την αγάπη και την αφοσίωση που διακατέχει την σχέση τους. Δεν αναφέρονται τα ονόματα των χαρακτήρων.

Η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι απλή και ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον μεταφορικό λόγο, ταξιδεύοντας τον αναγνώστη. Η έννοια του θανάτου της γιαγιάς παρουσιάζεται με έμμεσο και αλληγορικό τρόπο, χωρίς να αναφέρονται πουθενά λέξεις σχετικά με τον θάνατο και δεν γίνονται φανερά τα συναισθήματα της ηρωίδας σχετικά με τον θάνατο της γιαγιάς.

Ως προς την διάρθρωση του κειμένου, στο μεγαλύτερο μέρος περιγράφονται οι αγαπημένες συνήθειες γιαγιάς και εγγονής. Στην συνέχεια, γίνεται μια σύντομη αναφορά στον θάνατο της γιαγιάς αφιερώνοντας μόνο μία σελίδα. Οι υπόλοιπες σελίδες περιγράφουν την διεργασία του θρήνου και τις προσπάθειες της εγγονής για την νοσηματοδότηση της απώλειας της γιαγιάς.

Η σχέση παιδιού – γιαγιάς

Σε αυτό το βιβλίο, η σχέση εγγονής - γιαγιάς συνδέεται άρρηκτα με τις καλοκαιρινές διακοπές. Η εγγονή, μόλις κλείνουν τα σχολεία για καλοκαίρι, ταξίδευε με το καράβι στο νησί και περνούσε τις καλοκαιρινές διακοπές στο σπίτι της γιαγιάς. Περιγράφεται η αγαπημένη τους συνήθεια: καθισμένες στην βεράντα επάνω από την θάλασσα, η γιαγιά διαβάζει παραμύθια και η εγγονή παρακολουθεί με προσοχή απολαμβάνοντας το δροσερό καρπούζι. Η σχέση τους χαρακτηρίζεται από αμοιβαία αγάπη καθώς και θαυμασμό της εγγονής προς την γιαγιά, που αναπολεί τα παραμύθια της και τα περιμένει με λαχτάρα και ανυπομονησία. Το γεγονός αυτό γίνεται φανερό από τις φράσεις: *«της έδινε ένα φιλί και έτρεχα να βουτήξω στην θάλασσα», «όλο τον χειμώνα τα παραμύθια σου περίμενα», «στα πόδια της ήταν ανοιγμένο το βιβλίο. Όμως, δεν το κοιτούσε. Τα παραμύθια ήταν γραμμένα στο μυαλό της. Στην καρδιά της».*

Προσέγγιση του θανάτου από τον συγγραφέα

Αναφορικά με τον θάνατο, δεν δίνονται ιδιαίτερες πληροφορίες ούτε αναφέρεται ξεκάθαρα το γεγονός του θανάτου. Ουσιαστικά, γίνεται αντιληπτό πως η γιαγιά πέθανε, με μεταφορικό τρόπο: *«Το καλοκαίρι άργησε να ξαναρθεί. Η σκάλα της γιαγιάς μεγάλωσε πιο πολύ. Τόσο που έφτασε στον ουρανό. Η γιαγιά με ένα μόνο «αχχ» την ανέβηκε και κάθισε πάνω σε ένα σύννεφο. Από εκεί θα λέει τώρα τις ιστορίες της στα αστέρια και αυτά μαγεμένα θα πέφτουν στον ουρανό και θα πραγματοποιούν ευχές».*

Αντιδράσεις θρήνου μετά τον θάνατο της γιαγιάς και αντιμετώπιση της απώλειας

Το κορίτσι δεν εκδηλώνει ιδιαίτερες και έντονες αντιδράσεις θρήνου. Αντιμετωπίζει τον θάνατο σαν κάτι το φυσιολογικό, αναγνωρίζοντας το αναπόφευκτο και επιδεικνύοντας ώριμη συμπεριφορά απέναντι στην απώλεια: *«Συνήθως στην ζωή, όπως και στα παραμύθια, ο χρόνος κυλάει σαν νεράκι».*

Παρόλα αυτά, δεν έχει διαμορφώσει ρεαλιστική άποψη σχετικά με την μονιμότητα του θανάτου καθώς ελπίζει να μπορούσε να ανατραπεί αυτή η κατάσταση και η γιαγιά να επέστρεφε. Επιπλέον, αισθάνεται νοσταλγία και μια γλυκιά μελαγχολία για την απώλεια της γιαγιάς της:

«Πόσο θα ήθελα να υπήρχε το Νερό της Ζωής», «Να έβρισκα το λυχνάρι του Αλαντίν, κι αν είχε μόνο μία ευχή να μου πραγματοποιήσει. Ξέρω πολύ καλά τι θα ζητούσα», «Ίσως βέβαια η γιαγιά εκεί ψηλά που είναι να συναντήσει τον Χρυσασετό. Ένα μαγικό του φτερό αρκεί για να επιστρέψει».

Αποδέχεται την νέα πραγματικότητα με ψύχραιμο τρόπο και προσπαθεί να διαχειριστεί την απώλεια. Επιστρέφει στο σπίτι της γιαγιάς, χωρίς την γιαγιά: *«Και πήγα πάλι στο σπίτι της γιαγιάς. Πάντα θα είναι το σπίτι της γιαγιάς κι αν μη μένει η γιαγιά εκεί πια».*

Ακολουθεί την καθημερινή τους ρουτίνα, μόνο που τώρα στην πολυθρόνα υπάρχει η φωτογραφία της γιαγιάς και η εγγονή, κρατώντας μια φέτα καρπούζι, είναι αυτή που διαβάζει την ιστορία και φαντάζεται πως συνομιλεί μαζί της. Με τον τρόπο αυτό σε συνδυασμό με τα παραπάνω αντικείμενα που λειτουργούν ως σύμβολο της παρουσίας της γιαγιάς καθώς και με την υποστήριξη του παιδικού της φίλου, το καλοκαίρι πέρασε γεμάτο όμορφες στιγμές, διατηρώντας ζωντανή την ανάμνηση της γιαγιάς.

Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας

Γίνεται φανερός ο υποστηρικτικός ρόλος του φίλου της Λεωνίδα στην αντιμετώπιση της απώλεια της γιαγιάς, ο οποίος της κρατούσε συντροφιά, περνώντας αρκετό χρόνο οι δύο τους. Επίσης, η επιστροφή στο σπίτι της γιαγιάς και στις αγαπημένες τους συνήθειες συνέβαλαν θετικά στην αποδοχή του θανάτου της γιαγιάς.

Επίσης, η ίδια η γιαγιά προετοίμαζε έμμεσα την εγγονή της για τον επικείμενο θάνατο της, αναφερόμενη στις μειωμένες δυνάμεις της λόγω προχωρημένης ηλικίας. Το γεγονός αυτό, γίνεται φανερό από την αρχή της ιστορίας και κλιμακώνεται έως ότου επέλθει ο θάνατος. Ξεκινά με φράσεις όπως: *«Κάτσε να πάρω μια ανάσα, εγγόνα μου, πέρασαν τα χρόνια και τα σκαλιά με κουράζουν»* και *«η γιαγιά έκανε αχ μετά αχχ και ξεκινούσε»*. Μέχρι που το επόμενο καλοκαίρι, καθώς πλησίαζε το καράβι *«η γιαγιά παρέμενε μικρή. Κι αργήσαμε λίγο περισσότερο να ανέβουμε την σκάλα. Σαν να είχαν γίνει περισσότερα τα σκαλιά για την γιαγιά»*.

Εικονογράφηση

Η εικονογράφηση απλώνεται σε ολόκληρο το δισέλιδο και αγκαλιάζει το κείμενο, που είναι τοποθετημένο μέσα στην εικόνα. Η εικονογράφηση είναι έγχρωμη και ακολουθεί το κείμενο, επιτρέποντας την πολλαπλή ανάγνωση της ιστορίας. Οι φιγούρες των ηρώων δεν φαίνεται να είναι σχεδιασμένες για παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας αλλά παραπέμπουν σε έφηβους αναγνώστες. Σε όλες τις σελίδες, το φόντο είναι σε ανοιχτόχρωμες αποχρώσεις, δίνοντας μια αίσθηση ασφάλειας και ελπίδας. Όσον αφορά τη χρήση του τόνου των χρωμάτων, δεν υπάρχουν μεγάλες

τονικές αντιθέσεις χρωμάτων, μειώνοντας την ένταση και κάνοντας την εικόνα να δείχνει πιο ήρεμη (Πρεβεζάνου, 2011, σσ. 60-61).

Ως προς τον θάνατο της γιαγιάς, ενώ στο κείμενο γίνεται έμμεση αναφορά, η εικονογράφηση βοηθά στο να αποκαλυφθεί ο θάνατος στο παιδί αναγνώστη, παρέχοντας του συμπληρωματικές πληροφορίες μέσα από τρεις σκηνές. Στην πρώτη, απεικονίζεται η γιαγιά στην κορυφή της σκάλας να κάθεται μέσα σε ένα γαλάζιο σύννεφο, δίνοντας την αίσθηση ότι βρίσκεται πια στον ουρανό. Στην δεύτερη, η πολυθρόνα της γιαγιάς είναι άδεια και η εγγονή είναι σκεπτική και έχει στραμμένο το βλέμμα της στον ουρανό. Στην τρίτη, υποδηλώνεται έμμεσα μια μορφή τελετουργίας, με την φωτογραφία της γιαγιάς τοποθετημένη στο ράφι της κουζίνας και την εγγονή κρατώντας μια φέτα καρπούζι να κοιτά την φωτογραφία και να χαμογελά.



Εικόνα 5. Συναισθηματικό δέσιμο γιαγιάς και εγγονής.



Εικόνα 6. Νοηματοδότηση της απώλειας της γιαγιάς.

«Το τριαντάφυλλο της αγάπης»

Το ύφος κειμένου

Το κείμενο χαρακτηρίζεται από τριτοπρόσωπη αφήγηση και η εστίαση είναι μηδενική. Ο διάλογος μεταξύ της μικρής ηρωίδας με την γιαγιά ή την μητέρα της, καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του κειμένου δίνοντας ζωντάνια και αληθοφάνεια στο κείμενο, διατηρώντας αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Ο συγγραφέας συστήνει στον αναγνώστη μόνο την εγγονή και δεν αναφέρει τα ονόματα των υπόλοιπων ηρώων.

Η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι απλή και κατανοητή και χρησιμοποιούνται λέξεις που αποδίδουν με κυριολεκτικό τρόπο το γεγονός του θανάτου: «η γιαγιά πέθανε». Το νόημα της ιστορίας αποδίδεται με παραστατικό τρόπο.

Ως προς την δομή και την διάρθρωση του κειμένου, αρχικά περιγράφεται η καθημερινότητα και το συναισθηματικό δέσιμο γιαγιάς και εγγονής. Στην συνέχεια, η γιαγιά προετοιμάζει την εγγονή για το ενδεχόμενο του θανάτου και η ιστορία κλιμακώνεται με τον θάνατο της γιαγιάς. Στο τέλος, ισορροπεί ξανά με την συμφιλίωση του κοριτσιού με την έννοια της απώλειας, μεταφέροντας στον αναγνώστη μια αισιόδοξη νότα.

Η σχέση παιδιού – γιαγιάς

Παρόλο που η Μαρκέλλα ζει με τους γονείς της, φαίνεται πως η σχέση και η επαφή με την γιαγιά της είναι συχνή και ουσιαστική. Την επισκεπτόταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα, έπαιζε στην κούνια και την τσουλήθρα που είχε η γιαγιά στον κήπο της. Επίσης, από τις πρώτες σελίδες, γίνεται φανερό ότι περνούν ποιοτικό χρόνο μαζί και η γιαγιά είναι διαθέσιμη να λύσει τις απορίες της εγγονής της.

Προσέγγιση του θανάτου από τον συγγραφέα

Στο συγκεκριμένο βιβλίο, γίνεται ξεκάθαρη και άμεση αναφορά στον θάνατο της γιαγιάς, προσδιορίζοντας τον χρόνο, τον τρόπο και τον τόπο του θανάτου: «η γιαγιά πέθανε ήσυχα ένα βράδυ στον ύπνο της». Ο θάνατος παρουσιάζεται γρήγορος και ανώδυνος και δεν περιγράφονται τελετές ή άλλα στοιχεία θρησκευτικού χαρακτήρα.

Αντιδράσεις θρήνου μετά τον θάνατο της γιαγιάς και αντιμετώπιση της απώλειας

Περιγράφονται ήπιες αντιδράσεις θρήνου και με λεξιλόγιο κατάλληλο για την ηλικία των παιδιών που απευθύνεται το συγκεκριμένο βιβλίο. Αναφέρονται συναισθήματα λύπης και στεναχώριας καθώς και κλάμα από την ευρύτερη οικογένεια. Το ίδιο το παιδί περιγράφεται μελαγχολικό, με

καταθλιπτικά συμπτώματα: «η Μαρκέλλα είχε χάσει το κέφι της. Όσο και εάν προσπαθούσε η μαμά της να την παρηγορήσει, το πρόσωπο του παιδιού εξακολουθούσε να είναι συννεφιασμένο».

Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγυρου στην αντιμετώπιση της απώλειας

Το οικογενειακό περιβάλλον παρουσιάζεται υποστηρικτικό στον θρήνο του παιδιού, με την μητέρα να την παρηγορεί και να την συμβουλεύει. Επίσης, συζητά για την απώλεια και προσπαθεί να διατηρήσει την ανάμνηση της γιαγιάς ζωντανή, χρησιμοποιώντας το τριαντάφυλλο που της είχε χαρίσει η γιαγιά ως σύμβολο στην ζωή: «*Η γιαγιά θα ζει για πάντα στις καρδιές μας, όσο θα την θυμόμαστε. Όπως θα θυμάσαι και το τριαντάφυλλο που σου χάρισε*». Με τον τρόπο αυτό, η Μαρκέλλα καταφέρνει να συμφιλιωθεί με την απώλεια της γιαγιάς. Αποδέχεται την νέα πραγματικότητα και θέτει νέους στόχους.

Επίσης, η γιαγιά από την αρχή της ιστορίας προετοιμάζει την εγγονή της με ξεκάθαρο τρόπο για τον επικείμενο θάνατο της, αποδίδοντας τον στα γηρατειά. Μάλιστα, φροντίζοντας τα τριαντάφυλλα, μιλά στην εγγονή της για τον κύκλο της ζωής, περνώντας της το μήνυμα ότι τα αγαπημένα μας πρόσωπα κάποτε φεύγουν από κοντά μας: «*Τα τριαντάφυλλα θέλουν γη για να απλώσουν τις ρίζες τους και να αναπτυχθούν*», «*τα φροντίζω και τα ποτίζω, παρόλα τα γηρατειά μου*». Παράλληλα, προσπαθεί να την βοηθήσει να νοηματοδοτήσει την απώλεια: «*εγώ μπορεί αν έχω πάει κοντά στον παπού*», «*από κει που θα βρίσκομαι, θα εξακολουθώ να σε σκέφτομαι και να σε αγαπώ*».

Εικονογράφηση

Ο εικονογράφος χρησιμοποιεί ζεστά χρώματα, όπως το κόκκινο και το πράσινο. Το κείμενο καταλαμβάνει μικρό χώρο στις σελίδες και η εικονογράφηση είναι πλούσια και παραστατική.

Η καλή σχέση εγγονής γιαγιάς γίνεται φανερή μέσα από την εικονογράφηση όπου απεικονίζονται οι δυο τους στον κήπο. Η γιαγιά ποτίζει τα τριαντάφυλλα και η εγγονή παρακολουθεί τις κινήσεις με προσοχή. Επίσης, στην επόμενη εικόνα η εγγονή μυρίζει ένα τριαντάφυλλο, με το άρωμα του να απλώνεται παντού στην ατμόσφαιρα. Η μυρωδιά του φτάνει στην γιαγιά και καταλήγει σχηματίζοντας μια λευκή καρδιά.

Όταν η γιαγιά προετοιμάζει την εγγονή για τον επικείμενο θάνατο της, απεικονίζεται η Μαρκέλλα στην αγκαλιά της γιαγιάς να κλαίει και τα δάκρυα της να καταλήγουν σε ροδοπέταλα. Η γιαγιά είναι χαμογελαστή και το φόντο είναι σε πράσινο χρώμα το οποίο συμβολίζει τη ζωή, τη νεότητα, την αναγέννηση, την ελπίδα (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 60).

Όταν η Μαρκέλλα αντιλαμβάνεται πως το τριαντάφυλλο πέθανε όπως και η γιαγιά της, η εικονογράφος επιλέγει κοντινό πλάνο στο πρόσωπο της που καλύπτει σχεδόν όλη την σελίδα.

Με αυτόν τον τρόπο επιδιώκει να τονίσει το βλέμμα απόγνωσης και λύπης και καλεί τον αναγνώστη να βιώσει τον πόνο της ηρωίδας. Παράλληλα, στην διπλανή σελίδα, κυριαρχεί το κόκκινο χρώμα, που ενισχύει την αίσθηση της έντασης που υπονοείται αλλά συγχρόνως παρέχει στον αναγνώστη αισθήματα ζεστασιάς και αγάπης (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 59), επαναφέροντας την ηρεμία και ισορροπώντας τον συναισθηματικά.

Στις επόμενες σελίδες, μετά τον θάνατο της γιαγιάς φαίνεται εκτός από το κείμενο και στην εικόνα ο υποστηρικτικός ρόλος του οικογενειακού πλαισίου στο πένθος, καθώς δίπλα στην Μαρκέλλα, υπάρχει πλέον η μητέρα της, υποδηλώνοντας έτσι την νέα πραγματικότητα. Αξιοσημείωτο του συγκεκριμένο βιβλίου είναι πως ο επίλογος της ιστορίας γράφεται αποκλειστικά μέσω της εικονογράφησης που καλύπτει αποκλειστικά τις δύο τελευταίες σελίδες, χωρίς την παρουσία κειμένου. Η σκηνή που διαδραματίζεται, μεταφέρει τον αναγνώστη στην σχολική τάξη και η Μαρκέλλα με τους συμμαθητές μαθαίνουν να μετρούν έως το τριάντα με την βοήθεια ροδοπετάλων. Δίνοντας έτσι ένα αισιόδοξο τέλος με επίτευξη των στόχων της μικρής ηρωίδας.



Εικόνα 7. Εκδηλώσεις θρήνου για τον θάνατο της γιαγιάς.



Εικόνα 8. Αποδοχή της απώλειας και επαναπροσδιορισμός του νοήματος της ζωής.

«Που πήγε η γιαγιά»

Το ύφος του κειμένου

Η ιστορία ξεκινά κατευθείαν με το κύριο μήνυμα του θανάτου της γιαγιάς και συνεπώς υπάρχει απροσδιοριστία του χρόνου και του χώρου, όπως ακριβώς συμβαίνει και στα λαϊκά παραμύθια. Επίσης δεν αναφέρεται το όνομα του μικρού παιδιού που έχει χάσει την γιαγιά του, αλλά ούτε και το όνομα της γιαγιάς, προφανώς για να αναδειχθεί η καθολικότητα του φαινομένου του θανάτου. Η αφήγηση πραγματοποιείται σε τρίτο ενικό πρόσωπο και ο αφηγητής φαίνεται να είναι αυτοδιηγητικός καθώς είναι το ίδιο το μικρό παιδί που εξιστορεί τα γεγονότα. Η εστίαση είναι μηδενική καθώς ο αφηγητής φαίνεται να γνωρίζει τα πάντα για όλους τους ήρωες τις ιστορίας.

Η ιστορία μπορεί να είναι σύντομη και περιεκτική αλλά συγχρόνως είναι σαφής, απλή και κατανοητή για τα παιδιά. Τόσο διαμέσου του κειμένου με το απλό και κατανοητό λεξιλόγιο, κατάλληλα επιλεγμένο για τα παιδιά της ηλικίας που απευθύνεται, όσο και μέσω της ξεκάθαρης και πολύ εύστοχης εικονογράφησης περνάει στον αναγνώστη το μήνυμα που θέλει, δηλαδή αυτό του θανάτου της γιαγιάς.

Δεδομένης της μικρής ηλικίας των παιδιών, η εικονογράφηση κατέχει την πρώτη θέση καταλαμβάνοντας όλο το δισέλιδο και συνεπώς το κείμενο περιορίζεται σε μικρότερες προτάσεις.

Η σχέση παιδιού – γιαγιάς

Η σχέση που είχε το μικρό αγόρι με την γιαγιά του δεν παρουσιάζεται άμεσα στην ιστορία από τον συγγραφέα. Αυτό συμβαίνει διότι η εξιστόρηση της ιστορίας ξεκινά με την ξεκάθαρη αναφορά στον θάνατο της γιαγιάς: *«έγινε κάτι πολύ στενάχωρο, Πέθανε η Γιαγιά»*. Το μικρό παιδί σε όλη την διάρκεια της ιστορίας έχει μαζί του ένα αγαπημένο του παιχνίδι. Όπως γίνεται φανερό από την τελευταία σκηνή της ιστορίας, το παιχνίδι αυτό το έχει χαρίσει στο παιδί στα γενέθλια του, κάποιο αγαπημένο πρόσωπο. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως το πρόσωπο αυτό είναι η γιαγιά, για αυτό και το παιδί το έχει συνεχώς μαζί του, μετά τον θάνατο της ώστε να του την θυμίζει.

Προσέγγιση του θανάτου από τον συγγραφέα

Η συγγραφέας φαίνεται να αντιμετωπίζει τον θάνατο ως ένα φυσιολογικό και αναπόφευκτο γεγονός στην ζωή των ανθρώπων. Αυτό γίνεται φανερό αρχικά από το απλό και κατανοητό λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί και κυρίως με την λέξη «πέθανε». Έτσι ο αναγνώστης εντάσσεται κατευθείαν και με ξεκάθαρο τρόπο στο γεγονός της απώλειας, χωρίς περιστροφές και έμμεσους υπαινιγμούς. Παρόλο που φαίνεται να έχουν δοθεί λογικές εξηγήσεις στο παιδί σχετικά με το

γεγονός του θανάτου: *«όταν κάποιος πεθαίνει, το σώμα του σταματάει να δουλεύει. Το σώμα της γιαγιάς σταμάτησε να δουλεύει»*, το ίδιο φαίνεται μπερδεμένο και προβληματισμένο.

Αυτό αποδεικνύεται από τις σκέψεις και τους συνειρμούς που κάνει και έτσι φανερώνεται ότι δεν έχει αναπτύξει ρεαλιστική και ολοκληρωμένη αντίληψη για τον θάνατο: *«είναι όπως όταν ένα παιχνίδι σου σταματάει να δουλεύει επειδή χρειάζεται καινούργιες μπαταρίες, όμως το σώμα της γιαγιάς δεν μπορεί να δουλέψει ξανά»*. Επίσης, η συγγραφέας φαίνεται πως δίνει μεγάλη βαρύτητα στις φυσιολογικές αντιδράσεις κατά την διαδικασία του θρήνου, για αυτό και τις περιγράφει και τις αναλύει εκτενώς.

Αντιδράσεις θρήνου μετά τον θάνατο της γιαγιάς και η αντιμετώπιση της απώλειας

Οι αντιδράσεις θρήνου, τόσο του μικρού παιδιού όσο και της μαμάς του, που συνοδεύουν το γεγονός της απώλειας περιγράφονται αναλυτικά και καταλαμβάνουν τον μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας.

Αρχικά παρουσιάζεται η αντίδραση του φόβου και της στεναχώριας η οποία εκφράζεται μέσω του κλάματος, *«δεν πειράζει να είσαι στεναχωρημένος ή να φοβάσαι και δεν πειράζει αν κλαις. Και η μαμά μπορεί να κλάψει»*, *«αν η μαμά κλαίει, είναι γιατί νιώθει στεναχωρημένη. Επειδή της λείπει η γιαγιά»*.

Έπειτα, περνάμε στο στάδιο του θυμού *«δεν πειράζει να είσαι θυμωμένος. Και η μαμά μπορεί να είναι θυμωμένη»*. Στην συνέχεια, η συγγραφέας παρουσιάζει τις αντικειμενικές αλήθειες οι οποίες λαμβάνουν χώρα με τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, *«όταν κάποιος πεθαίνει, δεν μπορείς να τον ξαναδείς. Δεν μπορούμε να ξαναδούμε την γιαγιά, γι' αυτό μας λείπει»*, *«όταν κάποιος πεθαίνει δεν μπορείς να του ξαναμιλήσεις. Δεν μπορούμε να ξαναμιλήσουμε στην γιαγιά. Για αυτό είμαστε στεναχωρημένοι»*.

Στις επόμενες σκηνές της ιστορίας, βλέπουμε πως η ανάμνηση της γιαγιάς παραμένει ζωντανή στην μνήμη του παιδιού. Αυτό επιτυγχάνεται με το να *«κοιτάμε τις φωτογραφίες της και μπορούμε να λέμε ιστορίες για αυτήν»*. Με αυτόν τον τρόπο, στο τέλος της ιστορίας, το μικρό παιδί και η μαμά του παρουσιάζονται χαρούμενοι και χαμογελαστοί καθώς *«η αγάπη δεν μπορεί να πεθάνει ποτέ!»*.

Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας

Η ιστορία δεν παρουσιάζει κάποια στοιχεία προετοιμασίας του παιδιού ως προς τον θάνατο από την γιαγιά. Ο συγγραφέας δίνει ιδιαίτερη έμφαση και επικεντρώνει την προσοχή του στις αντιδράσεις του παιδιού και της μαμάς του, οι οποίες υπάρχουν μετά την απώλεια της γιαγιάς. Αξίζει να σημειωθεί πως ο ρόλος της οικογένειας, που στην παρούσα ιστορία εκπροσωπείται από την μητέρα, είναι ζωτικής

σημασίας. Αυτό συμβαίνει διότι η μητέρα είναι αυτή που υποστηρίζει το παιδί στο πένθος καθώς επίσης το βοηθά και το συμβουλεύει σχετικά με τις φυσιολογικές αντιδράσεις του θρήνου. Η μητέρα βιώνοντας και η ίδια το δικό της πένθος εκφράζοντας τα συναισθήματα και την οδύνη της βοηθά τελικά το παιδί να αντιληφθεί ότι η ανάμνηση του προσώπου που πεθαίνει διατηρείται ζωντανή μέσα από φωτογραφίες και ιστορίες και πως η αγάπη δεν χάνεται ούτε πεθαίνει.

Εικονογράφηση

Ο ρόλος της εικονογράφησης στο συγκεκριμένο βιβλίο είναι πρωτεύουσας σημασίας. Αυτό αποδεικνύεται αφενός από την έκταση της, η οποία καταλαμβάνει ολόκληρο το δισέλιδο υπερέχοντας του κειμένου και αφετέρου από το ότι αναφέρεται σε μικρές ηλικίες παιδιών. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί πως η εικονογράφος επιλέγει να αποτυπώσει τους ήρωες με έντονα χρώματα συμπεριλαμβανομένου του κίτρινου, του μωβ και του κόκκινου. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την χρωματική παλέτα που χρησιμοποιείται στο φόντο, της οποίας τα χρώματα είναι ουδέτερα, παστέλ, πιο αχνά και κυρίως σε ψυχρές αποχρώσεις του μπλε.

Οι ήρωες της ιστορίας, το μικρό αγόρι και η μαμά του απεικονίζονται στο μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης φορώντας τα ίδια ρούχα, στους ίδιους χρωματικούς τόνους και συνδυασμούς. Μόνο στις τελευταίες σκηνές της ιστορίας το μικρό αγόρι απεικονίζεται να φοράει τις πιτζάμες του καθώς είναι βράδυ, οι οποίες έχουν διαφορετικό χρώμα και σχέδιο από ότι τα ρούχα του στο υπόλοιπο βιβλίο.

Είναι σημαντικό να τονιστεί πως οι πρωταγωνιστές εμφανίζονται εικονιστικά σε πρώτο, κοντινό πλάνο θέλοντας έτσι να δοθεί έμφαση στα συναισθήματα, στις εκφράσεις και στις κινήσεις τους. Παρόλα αυτά, στις δυο τελευταίες σκηνές της ιστορίας όπου διατυπώνεται το μήνυμα, αυτό της αγάπης, ο έντονος χρωματισμός επεκτείνεται και στο φόντο θέλοντας έτσι με αυτήν την επιλογή, προφανώς να τονιστεί τόσο το μήνυμα όσο και η αλλαγή στα συναισθήματα των ηρώων.



Εικόνα 9. Μαμά και γιος, μετά την απώλεια της γιαγιάς, σε εξωτερικό χώρο στο μουντό φόντο.



Εικόνα 10. Το μικρό παιδί στην τελευταία σκηνή της ιστορίας, αφού έχει αποδεχτεί τον θάνατο της γιαγιάς και έχει μεταβληθεί η διάθεση του.

«Που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν;»

Το ύφος του κειμένου

Αρχικά, αξίζει να σημειωθεί ότι η ιστορία ξεκινά χωρίς να γίνεται κάποια αναφορά στον χρόνο ή στον τόπο, γεγονός που την κατατάσσει στον χώρο των κειμένων της λαϊκότροπης αφήγησης τα οποία φέρουν απροσδιοριστία ως προς χώρο και τον χρόνο. Στην συνέχεια, η αφήγηση πραγματοποιείται σε πρώτο πρόσωπο και ο αφηγητής είναι ομοδιηγητικός καθώς συμμετέχει στην ιστορία, έχει πρωταγωνιστικό ρόλο και σε αυτήν την περίπτωση αναφέρεται ως αυτοδιηγητικός. Επίσης, στο συγκεκριμένο βιβλίο, έχουμε αφήγηση με εσωτερική εστίαση καθώς η ιστορία αποκαλύπτει μόνο όσα γνωρίζει ο εγγονός, εστιάζει δηλαδή σε έναν ήρωα και παρουσιάζει τόσο την εξωτερική του συμπεριφορά αλλά και κρυφές σκέψεις και τα συναισθήματα του.

Ακόμη, το λεξιλόγιο είναι απλό και κατανοητό, στην διάρκεια της αφήγησης χρησιμοποιείται ο διάλογος, ωστόσο, μεγάλο κομμάτι της ιστορίας καταλαμβάνουν οι προσωπικές σκέψεις καθώς και οι προβληματισμοί του πρωταγωνιστή, του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται ούτε το όνομα της γιαγιάς.

Καθώς η ιστορία αυτή απευθύνεται σε παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας, η ποσότητα του κειμένου είναι μεγάλη και σχεδόν σε όλη την ιστορία, καταλαμβάνει μια σελίδα. Παρόλα αυτά και η εικονογράφηση κατέχει την δική της θέση, χωρίς να υποβαθμίζεται, με το κείμενο και την εικόνα να είναι ισάριθμα κατανεμημένες.

Η σχέση παιδιού – γιαγιάς

Στο βιβλίο αυτό η σχέση γιαγιάς και εγγονού σκιαγραφείται μόνο μέσα από αναμνήσεις του παιδιού, οι οποίες είναι διάχυτες σε όλη την εξέλιξη της ιστορίας, καθώς αναζητά την απάντηση

στο ερώτημα που τον βασανίζει και δεν είναι άλλο από το που πήγε η γιαγιά του. Αναλυτικότερα βλέπουμε ότι το παιδί αναζητά με αγωνία και επιμονή την γιαγιά του, ενώ ταυτόχρονα ανασύρει από την μνήμη του σκηνές που θυμάται από εκείνη.

Για παράδειγμα, την θυμάται να μαγειρεύει με τον δικό της χαρακτηριστικό τρόπο, «*με κυκλικές κινήσεις, αργά και χαμογελώντας όπως ακριβώς και η γιαγιά μου*», να ξεσκονίζει «*πρώτα τα μεγάλα και μετά τα μικρά*» και να τακτοποιεί την αυλή. Επίσης, θυμάται την χτένα της που μύριζε βανίλια, το «λουλουδένιο» άρωμα της, «*το γέλιο της, που όταν ξεκινούσε αργούσε πολύ να τελειώσει, τα απαλά μαλλιά της..., την μεγάλη παλάμη της, το αστείο περπάτημα της*». Μέσα από αυτές τις έμμεσες αναφορές, αλλά και από το γεγονός πως το παιδί την αναζητά διαρκώς και σε όλα τα δωμάτια του σπιτιού, γίνεται φανερό πως η σχέση τους χαρακτηριζόταν από φροντίδα και αγάπη.

Προσέγγιση του θανάτου από τον συγγραφέα

Ο συγγραφέας, παρόλο που το βιβλίο αναφέρεται σε μεγαλύτερες ηλικίες παιδιών, δεν προσεγγίζει με ευθύτητα το γεγονός του θανάτου αλλά με έμμεσο και πλάγιο τρόπο. Χαρακτηριστικές φράσεις που αποδεικνύουν το γεγονός αυτό είναι «*πήγαν να χαιρετίσουν την γιαγιά σου. Γιατί έφυγε; Κάπως έτσι*», «*και που πήγε; Εκεί που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν*». Επίσης, λέξεις όπως «πέθανε ή θάνατος», οι οποίες υποδηλώνουν σαφή αναφορά στο γεγονός της απώλειας δεν αναφέρονται πουθενά. Το όλο γεγονός του θανάτου προσομοιάζεται με μια διαδικασία μυστηρίου και διαρκούς αναζήτησης, στην οποία το μικρό παιδί καλείται να βρει στοιχεία και να δώσει τελικά μια λύση.

Αντιδράσεις θρήνου μετά τον θάνατο της γιαγιάς και η αντιμετώπιση της απώλειας

Το μικρό παιδί αφού δημιουργεί έναν χάρτη, επισκέπτεται ένα ένα όλα τα δωμάτια του σπιτιού προκειμένου να βρει στοιχεία που θα τον οδηγήσουν στην λύση του μυστηρίου και συνεπώς στην γιαγιά του. Ανακαλύπτει το πορτοφόλι τις γιαγιάς του στο συρτάρι, την χτένα της στο μπάνιο που λείπει και την γυάλινη σφαίρα με τα σοκολατάκια να έχουν σχεδόν τελειώσει. Όλη αυτή η σειρά των γεγονότων, του προξενούν ιδιαίτερη εντύπωση και τον προβληματίζουν.

Η λύση θα έρθει όταν το παιδί ανακαλύψει στην κουζίνα την συνταγή της γιαγιάς του για το ψωμί. Τότε θα του έρθουν στο μυαλό όλες οι αναμνήσεις με την γιαγιά του, το άρωμα της, το γέλιο της, το περπάτημά της. Όταν δε φτιάξει και δοκιμάσει το ψωμί, τότε ανακουφισμένος θα είναι σίγουρος για το που είναι η γιαγιά του αλλά και για το που θα την αναζητά, «*γιατί μόλις το ψωμί μας βγήκε πια έτοιμο από τον φούρνο και μύρισε όλο το σπίτι, μόλις δοκιμάσαμε την πρώτη ζεστή μπουκιά, ήξερα πια πολύ καλά πού πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν. Στις μυρωδιές τους,*

στις συνταγές τους. Η δική μου η γιαγιά, σ' αυτήν εδώ τη συνταγή του ψωμιού. Του ωραιότερου ψωμιού του κόσμου».

Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας

Στην συγκεκριμένη ιστορία δεν υπάρχει κάποιο σημείο στο οποίο η γιαγιά να προιδεάζει το παιδί για τον θάνατο. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί πως το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού του αποκρύπτει το γεγονός του θανάτου της γιαγιάς. Πιο συγκεκριμένα, η αφήγηση ξεκινά ενώ έχει προηγηθεί ο θάνατος της γιαγιάς και όλη η οικογένεια, εκτός από τον πρωταγωνιστή, αναχωρεί για την κηδεία. Δεν του δίνουν καμία ξεκάθαρη ή ρεαλιστική εξήγηση σχετικά με την απώλεια της γιαγιάς του. Φεύγοντας από το σπίτι, προφανώς για την κηδεία, όπου και αυτό απλώς υπονοείται, του λένε μόνο «να είσαι φρόνιμος». Έτσι το παιδί φανερά προβληματισμένο, τόσο από την απουσία της γιαγιάς του όσο και την ξαφνική αναχώρηση όλης της οικογένειας στρέφεται για να αναζητήσει απαντήσεις στην Έλλη, την κοπέλα που τον προσέχει. Επειδή η απάντηση που έλαβε δεν τον ικανοποιεί, ξεκινά μια πορεία αναζήτησης στοιχείων τα οποία θα τον οδηγήσουν στην γιαγιά του.

Εικονογράφηση

Στο συγκεκριμένο βιβλίο η εικονογράφηση κατέχει σχεδόν καθόλη την εξέλιξη της ιστορίας μια σελίδα, όντας ισόποσα κατανοητή με την έκταση του κειμένου. Επίσης, η εικονογράφηση σε αυτήν την ιστορία λειτουργεί συμμετρικά με το κείμενο, εξιστορεί δηλαδή όσα αναφέρονται στο με τον γραπτό λόγο (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 55), χωρίς να παρέχει συμπληρωματικές ή αντιφατικές πληροφορίες.

Γενικά σε όλη την διάρκεια της ιστορίας να χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι έντονα. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν αποχρώσεις του πορτοκαλί, του μπλε, του πράσινου, του κίτρινου και του καφέ. Ίσως να κυριαρχεί περισσότερο το μπλε και το πράσινο.

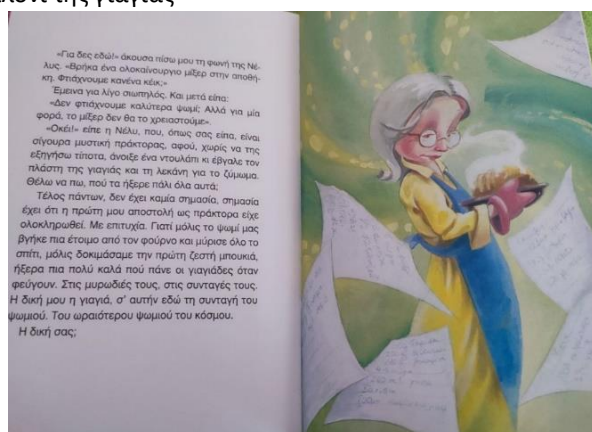
Ήδη από την εικονογράφηση του εξωφύλλου ο αναγνώστης μπορεί να αντιληφθεί ότι υπάρχει μια απορία στην ατμόσφαιρα και αυτό απεικονίζεται με τα δυο μεγάλα ερωτηματικά καθώς και την έκφραση του πρωταγωνιστή, η οποία δηλώνει απόγνωση και απορία, με τα χρώματα που χρησιμοποιούνται να είναι έντονα (πορτοκαλί, μπλε).

Στην τελευταία σκηνή της ιστορίας, όπου επέρχεται η λύση, κυριαρχεί το πράσινο και το κίτρινο χρώμα. Όπως αναφέρεται από την Πρεβεζάνου (2011), το πράσινο χρώμα θεωρείται εκείνο της ελπίδας, της ζωής, της αναγέννησης, ενώ το κίτρινο χαρακτηρίζεται ως το χρώμα της χαράς (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 61). Τα δυο αυτά χρώματα εναρμονίζονται πλήρως με το μήνυμα που

προωθείται μέσω της ιστορίας, ότι δηλαδή η ανάμνηση της γιαγιάς μέσα από τις συνταγές της θα συντροφεύει αιώνια το παιδί.



Εικόνα 11. Το σαλόνι της γιαγιάς



Εικόνα 12. Τελευταία σκηνή της ιστορίας, η γιαγιά με το ψωμί.

«Η συνταγή της γιαγιάς»

Το ύφος του κειμένου

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως στην συγκεκριμένη ιστορία υπάρχει απροσδιοριστία του χώρου και του χρόνου καθώς επίσης δεν αναφέρεται κάποια αόριστη φράση όπως «μια φορά και έναν καιρό». Ακόμη ένα στοιχείο που δεν αναφέρεται είναι τα ονόματα των δυο ηρώων του βιβλίου της γιαγιάς και της εγγονής με απώτερο σκοπό να αναδειχθεί η καθολικότητα του φαινομένου του θανάτου.

Σχετικά με την αφήγηση, αυτή πραγματοποιείται σε πρώτο-πρόσωπο, ο αφηγητής είναι ομοδιηγητικός και μάλιστα εφόσον είναι πρωταγωνιστής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως αυτοδιηγητικός. Η εστίαση είναι εσωτερική επειδή ο αφηγητής γνωρίζει μόνο για έναν συγκεκριμένο ήρωα, την εγγονή, παρουσιάζοντας τις βαθύτερες σκέψεις και συναισθήματα της.

Το λεξιλόγιο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως απλό και κατανοητό. Το ύφος του κειμένου εκφράζει αμεσότητα, είναι αναπαραστικό και η χρήση πολλαπλών θαυμαστικών αφήνει

στον αναγνώστη μια ευχάριστη αίσθηση. Στην διάρκεια της ιστορίας υπάρχουν διάλογοι καθώς επίσης και οι εσωτερικές βαθύτερες σκέψεις και τα συναισθήματα της εγγονής. Η εικονογράφηση υπερσχύει του κειμένου καθώς καταλαμβάνει, στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας, όλο το δισέλιδο, αφήνοντας έτσι λιγότερη έκταση για το κείμενο.

Η σχέση παιδιού – γιαγιάς

Σχετικά με την σχέση γιαγιάς και εγγονής, έχουμε να υπογραμμίσουμε τα εξής. Φαίνεται ότι οι δυο τους είχαν μια όμορφη σχέση στην οποία τον πρώτο λόγο έχουν η αγάπη, η τρυφερότητα, το νοιάξιμο και η φροντίδα, *«οι Κυριακές που έτρωγα στην γιαγιά μου ήταν οι καλύτερες στην ζωή μου. Σαν την κουζίνα της δεν υπήρχε στον κόσμο άλλη καμία»*. Περνούσαν μαζί τις ώρες τους στην κουζίνα, μαγειρεύοντας, *«μου άρεσε τόσο πολύ να μαγειρεύω με την γιαγιά»*, και τρώγοντας *«έπινα γάλα τρώγοντας κουλουράκια βανίλιας απ' τα χεράκια της γιαγιάς..., μπορούσα να διαλέξω ό,τι ήθελα ότι λαχταρούσε η ψυχούλα μου, που έλεγε και η γιαγιά»*.

Όπως γίνεται αντιληπτό, η εγγονή θαυμάζει την γιαγιά της, ως προς τις μαγειρικές τις ικανότητες και η δική της μαγειρική έχει αποκτήσει μια ξεχωριστή θέση στην καρδιά της: *«Γιαγιά, της έλεγα, θέλω να μάθω να μαγειρεύω σαν εσένα! Θα μου πεις ποιο είναι το μυστικό κι όλα τα φαγητά σου είναι τόσο νόστιμα;»*. Απόδειξη της δυνατής τους σχέσης το γεγονός πως όταν η γιαγιά φεύγει από την ζωή, η εγγονή δυσκολεύεται πολύ να επισκεφτεί το σπίτι της.

Προσέγγιση του θανάτου από τον συγγραφέα

Στο βιβλίο «Η συνταγή της γιαγιάς», δεν υπάρχει καμία άμεση αναφορά στο θάνατο. Ο θάνατος της γιαγιάς απλά υπονοείται με έμμεσο τρόπο και χωρίς να παρέχονται στην αναγνώστη λεπτομέρειες σχετικά με αυτόν. Συνεπώς απουσιάζει παντελώς οποιαδήποτε λέξη σχετίζεται με το γεγονός της απώλειας.

Αντιδράσεις θρήνου μετά τον θάνατο της γιαγιάς και η αντιμετώπιση της απώλειας

Έτσι από εκεί που γίνεται έμμεσα ο υπαινιγμός για τον θάνατο της γιαγιάς, στην επόμενη σκηνή παρουσιάζεται μια αντίδραση της εγγονής απέναντι στην απώλεια και αυτήν δεν είναι άλλη από αυτή της άρνησης: *«σκέφτηκα πολλές φορές να επισκεφτώ το σπίτι της γιαγιάς, αλλά μου ήταν δύσκολο να πάω εκεί κι εκείνη να λείπει...»*.

Στην συνέχεια, η εγγονή αποφασίζει να πραγματοποιήσει αυτό το βήμα και να επισκεφτεί το σπίτι της γιαγιάς της, *«μια Κυριακή πρωί πήρα τελικά την απόφαση και επισκέφτηκα το σπίτι. Όλα ήταν όπως παλιά, καθαρά και τακτοποιημένα σαν να ζούσε ακόμη εκεί η γιαγιά»*.

Έπειτα η εγγονή ψάχνοντας για το μυστικό συστατικό της γιαγιάς της θα ανακαλύψει μια συνταγή από αγάπη, υπομονή, αφοσίωση και κατανόηση. Έτσι ενθουσιασμένη και χαρούμενη ανακάλυψε το μυστικό μπαχάρι της γιαγιάς της, το οποίο θα κρατήσει για πάντα στο μυαλό της, «έσφιξα γερά το μπουκαλάκι στην παλάμη μου και χαμογέλασα... αχ ρε γιαγιά!».

Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας

Στο συγκεκριμένο βιβλίο, δεν διακρίνουμε να υπάρχει κάποιο σημείο όπου η γιαγιά να προετοιμάζει την εγγονή για τον επικείμενο θάνατο της. Η αφήγηση επικεντρώνεται κυρίως στο να δείξει την σχέση που έχουν οι δυο πρωταγωνίστριες, η γιαγιά και η εγγονή, με τα αντίστοιχα συναισθήματα που την διακατέχουν. Ως ε τούτου, δεν γίνεται λόγος για κανένα άλλο μέλος της οικογένειας ή του ευρύτερου κοινωνικού κύκλου, το οποίο να υποστηρίζει το παιδί στο πένθος ή να το συμβουλεύει.

Εικονογράφηση

Η εικονογράφηση εκτείνεται σε ολόκληρο το δισέλιδο, υπερσχύοντας του κειμένου, το οποίο βρίσκεται τοποθετημένο μέσα την εικόνα σε μικρότερη έκταση. Οι πρωταγωνίστριες, γιαγιά και εγγονή, άλλοτε απεικονίζονται εικονιστικά σε πρώτο – κοντινό πλάνο δίνοντας έτσι έμφαση στα συναισθήματα τους και άλλοτε απεικονίζονται σε πιο μακρινή απόσταση ώστε να δοθεί έμφαση στην μεταξύ τους σχέση αλλά και στην σχέση που δημιουργούν οι ηρωίδες με τον εκάστοτε χώρο (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 60). Ως προς την χρωματική παλέτα, γενικά σε όλη την εικονογράφηση κυριαρχούν τα έντονα χρώματα, με τις αποχρώσεις του καφέ και του κίτρινου να έχουν την πρωτοκαθεδρία.

Στην σκηνή με την ανάμνηση της εγγονής στο σπίτι της γιαγιάς, τα χρώματα είναι σκούρα, έχοντας μουντές αποχρώσεις, οι οποίες προσδίδουν ένα τόνο μελαγχολικής διάθεσης (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 61). Στην ίδια σκηνή οι φιγούρες φαίνονται σαν ξεθωριασμένες για να δείξει η εικονογράφος την ανάμνηση μιας άλλης εποχής.



Εικόνα 13. Χαρούμενα μαγειρέματα γιαγιάς και εγγονής.



Εικόνα 14. Η εγγονή επισκέπτεται το σπίτι της γιαγιάς μετά τον θάνατο της και η ανάμνηση της παιδικής της ηλικίας.

«Μέχρι τον ουρανό και πίσω»

Το ύφος του κειμένου

Η ιστορία ξεκινά με την φράση «μια φορά και έναν καιρό», η οποία υποδηλώνει απουσία του χωρο-χρονικού προσδιορισμού και είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των λαϊκών παραμυθιών. Επίσης, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί πως στο συγκεκριμένο βιβλίο αναφέρεται το όνομα της εγγονής, το οποίο όπως γίνεται αντιληπτό από τις πληροφορίες που παρουσιάζει η εικονογράφηση ενδέχεται να είναι το ίδιο με το όνομα της γιαγιάς της.

Η αφήγηση γίνεται σε τρίτο ενικό πρόσωπο, ο αφηγητής είναι ετεροδιηγητικός καθώς δεν συμμετέχει στις δράσεις αλλά και παντογνώστης αφού γνωρίζει τόσο τα συναισθήματα όσο και τις σκέψεις όλων των προσώπων της ιστορίας. Η εστίαση είναι μηδενική ή αφήγηση χωρίς εστίαση καθώς ο παντογνώστης αφηγητής έχει πλήρη γνώση για όλα τα γεγονότα καθώς και τα πρόσωπα της ιστορίας.

Το λεξιλόγιο είναι απλό και κατανοητό. Έτσι με αυτόν τον τρόπο ο αναγνώστης μπορεί να ταυτιστεί με τους πρωταγωνιστές, να μοιραστεί τα άγχη και τις αγωνίες τους καθώς και να συναισθανθεί τα συναισθήματα τους. Το ύφος του κειμένου είναι γλαφυρό και αναπαραστατικό. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζει η εικονογράφηση η οποία αποτυπώνει ακριβώς αυτά που περιγράφει το κείμενο, παρέχοντας επιπλέον πληροφορίες ως προς την συναισθηματική κατάσταση των ηρώων.

Η σχέση παιδιού – γιαγιάς

Η σχέση της Έλλης με την γιαγιά της στο συγκεκριμένο βιβλίο αναπτύσσεται εκτενώς από την συγγραφέα. Ο δεσμός που έχουν σχηματίσει φαίνεται να είναι πολύ ισχυρός και γεμάτος αγάπη, «η Έλλη την αγαπούσε πολύ την γιαγιάς της.. ,η Έλλη την αγαπούσε πολύ τη γιαγιά της μέχρι τον ουρανό και πίσω και τρεις κλωτούτες..., αλλά και η γιαγιά αγαπούσε πολύ την Έλλη, της είχε μεγάλη αδυναμία από την πρώτη στιγμή που γεννήθηκε». Αυτό αποδεικνύεται από την πληθώρα

δραστηριοτήτων που πραγματοποιούσαν μαζί σε όλη την διάρκεια της χρονιάς, καθώς και από τις καθημερινές του συνήθειες, *«ζύμωναν κουλουράκια για όλη την οικογένεια το Πάσχα, έπλεκαν στεφάνι από αγριολούλουδα την Πρωτομαγιά..., στόλιζαν μαζί ένα τεράστιο δέντρο με κόκκινα στολίδια τα Χριστούγεννα, της χτένιζε τα μαλλιά, της διάβαζε παραμύθια, έφτιαχναν ολόκληρα χαλιά από πάζλ...»*. Η Έλλη πέρα από την αγάπη που έτρεφε για την γιαγιά της, την θαύμαζε για όλα όσα είχε καταφέρει στην ζωή της, την θεωρούσε σοφή, πολύ έξυπνη και πολύ ικανή. Ένα ακόμη σημείο που φαίνεται ξεκάθαρα η δυναμική της σχέσης της Έλλης με την γιαγιά της είναι όταν η γιαγιά πεθαίνει και το μικρό κορίτσι πρέπει να διαχειριστεί το γεγονός, *«η Έλλη αισθάνθηκε πόνο και στην δική της καρδιά όσο άκουγε τα λόγια της μαμάς της»*.

Προσέγγιση του θανάτου από τον συγγραφέα

Η συγγραφέας, πριν φτάσει στο σημείο να αφηγηθεί το γεγονός του θανάτου με όσα αυτός συνεπάγεται, φαίνεται πως προετοιμάζει τον αναγνώστη για την επικείμενη απώλεια. Πιο συγκεκριμένα αυτό πραγματοποιείται αρχικά με το να περιγράψει το γεγονός πως η γιαγιά μεγαλώνει και αυτό φέρει συνέπειες τόσο στο σώμα της και στο τρόπο που κινείται, όσο και στο ότι δεν είναι πλέον σε θέση να κάνει με την Έλλη όσα έκανε πιο παλιά. Στην συνέχεια με την ασθένεια και την εισαγωγή της γιαγιάς στο νοσοκομείο υπάρχει ένας προ-ιδεασμός για το τι πρόκειται να ακολουθήσει.

Όσον αφορά το γεγονός του θανάτου, θα λέγαμε πως η συγγραφέας το αντιμετωπίζει σαν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του ανθρώπου. Αυτό γίνεται φανερό από την αμεσότητα με την οποία το προσεγγίζει καθώς και με την ξεκάθαρη χρήση της φράσης *«η γιαγιά της Έλλης πέθανε»*. Επίσης, μένει στο γεγονός του θανάτου χωρίς να το προσπερνάει, δίνοντας συμπληρωματικές λεπτομέρειες ώστε το δύσκολο αυτό θέμα να γίνει όσο το δυνατόν πιο κατανοητό προς τα παιδιά.

Ακόμη, είναι σημαντικό να τονίσουμε πως η συγγραφέας ενσωματώνει απόψεις των παιδιών ή απόψεις που έχουν μεταφερθεί στα παιδιά από τους ενηλίκους σχετικά με την αρρώστια *«η αρρώστια ήταν βαριά και σοβαρή, από αυτές που μόνο οι μεγάλοι άνθρωποι παθαίνουν και έπρεπε να μπει στο νοσοκομείο»*.

Αντιδράσεις θρήνου μετά το θάνατο της γιαγιάς και η αντιμετώπιση της απώλειας

Η αρχική αντίδραση της Έλλης στο γεγονός του θανάτου της γιαγιάς ήταν να λυπηθεί, να στεναχωρηθεί, να θυμώσει αλλά και να εκφράσει όλες τις ερωτήσεις που της ερχόταν στο μυαλό, *«η Έλλη αισθάνθηκε πόνο και στην δική της καρδιά όσο άκουγε τα λόγια της μαμάς της. Ένωσε πολύ στεναχωρημένη, ακόμα και λίγο θυμωμένη και είχε πολλές ερωτήσεις. Που πήγε η γιαγιά,*

πότε θα την ξαναδώ, ποιος θα μου διαβάξει παραμύθια, σε ποιον θα λέω τα μυστικά μου; Η Έλλη εκείνο το βράδυ αποκοιμήθηκε με δάκρυα στα μάτια».

Η πρωταρχική αυτή αντίδραση μεταβλήθηκε την επόμενη ημέρα, όπου η Έλλη ξύπνησε χαμογελαστή και με καλή διάθεση. Αυτό οφειλόταν στο ότι ονειρεύτηκε την γιαγιά της, η οποία της εξήγησε με πολύ απλά και όμορφα λόγια ότι η αγάπη δεν χάνεται ποτέ και ότι κάθε στιγμή όπου και να βρίσκεται μπορεί να την σκέφτεται, *«όταν αγαπάς κάποιον Έλλη, τον κουβαλάς μαζί σου, μέσα στην σκέψη και στα όνειρα σου ακόμα και όταν πεθαίνει. Πάντα θα με αγαπάς και πάντα θα σε αγαπάω».*

Έτσι παρατηρούμε πως η παρέμβαση της γιαγιάς στο όνειρο της Έλλης ήταν αρκετά σημαντική και αναγκαία ώστε να προσπαθήσει το παιδί να καταλάβει αυτό που είχε συμβεί και να το διαχειριστεί με καλύτερο τρόπο. Τελικό μήνυμα της ιστορίας είναι ότι ακόμα και όταν κάποιος πεθάνει μπορείς να κρατήσεις στο μυαλό και στην καρδιά σου όλες τις στιγμές και τις αναμνήσεις που είχες μαζί του, *«όταν κάποιος που αγαπάς πολύ πεθαίνει, μπορείς να τον κρατήσεις σαν θησαυρό στην καρδιά σου και να ζει εκεί για πάντα. Κανένας δεν μπορεί να σου πάρει τις σκέψεις και τις αναμνήσεις σου..., και η καρδιά μας -να ξέρεις- είναι τόσο μεγάλη που χωράει μέσα της όσα θέλουμε, και θα έχει πάντα χώρο και για άλλα».*

Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας

Στο συγκεκριμένο βιβλίο δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια προετοιμασία του παιδιού από την γιαγιά σχετικά με τον θάνατο της. Ωστόσο, παρατηρείται μια σταδιακή πορεία στην διάρκεια της οποίας μειώνονται οι ικανότητες που είχε η γιαγιά όντας πιο νέα, *«περπατούσε πιο σιγά και δυσκολευόταν να σκύψει και να κάτσει στο πάτωμα όπως έκανε παλαιότερα.., δεν μπορούσε να την πάρει όρθια αγκαλιά..»*, έπειτα η εισαγωγή της στο νοσοκομείο, *«η αρρώστια ήταν βαριά και σοβαρή, από αυτές που μόνο οι μεγάλοι άνθρωποι παθαίνουν, και έπρεπε να μπει στο νοσοκομείο»*, οδηγεί τελικά στο θάνατο της.

Μετά τον θάνατο της γιαγιάς η μαμά της Έλλης είναι αυτή, που αναλαμβάνει να την υποστηρίξει συναισθηματικά, να της εξηγήσει και να προσπαθήσει να απαντήσει στις πολλαπλές ερωτήσεις της για την απώλεια της γιαγιάς. Αξίζει να σημειωθεί πως της παρέχει ρεαλιστικές και αντικειμενικές πληροφορίες σχετικά με τον θάνατο, χωρίς παραπλανητικές φράσεις και χωρίς να προσπαθήσει να αποκρύψει το γεγονός από το παιδί, *«η μαμά της εξήγησε πως αυτό συμβαίνει σε όλους τους ανθρώπους όταν μεγαλώσουν πολύ. Νιώθουν πιο κουρασμένοι..., η φωνή τους δεν είναι τόσο δυνατή, το μυαλό τους δυσκολεύεται να θυμηθεί και η καρδιά τους δουλεύει πιο αργά μέχρι που σταματάει. Τότε πεθαίνουν».*

Εικονογράφηση

Η εικονογράφηση καταλαμβάνει ολόκληρο το δισέλιδο προσδίδοντας, σε κάποιες σκηνές, συμπληρωματικές πληροφορίες πέραν του κειμένου, δηλαδή λειτουργεί αντισταθμιστικά. Αυτό σημαίνει πως μέσω της εικονογράφησης προσδίδεται μια καινούργια διάσταση ή πτυχή της ιστορίας ή οποία δεν γίνεται αντιληπτή μέσω του κειμένου, διευρύνοντας έτσι το περιεχόμενο του (Πρεβεζάνου, 2011, σ. 55).

Γενικά η εικονογράφηση χρησιμοποιεί έντονα χρώματα όπως το μπλε, το πράσινο, το ροζ, το κίτρινο και το πορτοκαλί αλλά και αποχρώσεις αυτών.

Όταν η γιαγιά εισάγεται στο νοσοκομείο το φόντο, το οποίο προηγουμένως εικονιζόταν με άσπρο, ροζ, μπλε, μετατρέπεται σε ένα μουντό μπεζ. Στην συνέχεια όπου η γιαγιά πεθαίνει το φόντο μετατρέπεται σε μωβ και μαύρο, υποδηλώνοντας με αυτά τα σκούρα χρώματα την θλίψη του παιδιού αλλά και την μελαγχολική του διάθεση.

Στην επόμενη σκηνή όμως, που περιγράφει το όνειρο της Έλλης με την γιαγιά της, επανέρχονται τα ζωηρά χρώματα, το ροζ, το κόκκινο και το μπλε. Επίσης, στην ίδια σκηνή με πολύ παραστατικό τρόπο εικονογραφείται η αλλαγή της συναισθηματικής κατάστασης της Έλλης. Μια ακόμη σκηνή άξια σχολιασμού, από άποψη εικονογράφησης, είναι αυτή στην οποία η συγγραφέας περνά το μήνυμα ότι όποιος αγαπημένος μας πεθάνει τον κρατάμε στην καρδιά μας για πάντα. Εκεί όλη η σελίδα είναι κατακλύζεται από ένα κόκκινο φόντο, το οποίο προσομοιάζει την ζεστασιά και την αγάπη, ενώ στο κεντρικό σημείο της σελίδας μέσα σε μια καρδιά ή Έλλη πιασμένη χέρι – χέρι με την γιαγιά της.

Αξίζει να επισημανθεί ένα στοιχείο της εικονογράφησης, το οποίο δεν αναφέρεται στο κείμενο και το οποίο είναι μια ζωγραφιά που δημιούργησε η Έλλη στην γιαγιά της. Μόλις ανακοινώνεται ο θάνατος της γιαγιάς, η εικονογράφος δείχνει την ζωγραφιά σκισμένη θέλοντας να εστιάσει στην θλίψη, στην σύγχυση αλλά και στον θυμό του μικρού κοριτσιού. Όμως στο τέλος της ιστορίας η εικονογράφος εύστοχα μας δείχνει την ζωγραφιά κολλημένη και κρεμασμένη σε κορνίζα ώστε με τον τρόπο αυτόν να δείξει την μεταβολή στα συναισθήματα της Έλλης και την αποδοχή του θανάτου.



Εικόνα 15. Οι πρώτες αντιδράσεις της Έλλης στον θάνατο της γιαγιάς της.



Εικόνα 16. Συνειδητοποίηση του θανάτου της γιαγιάς και τελικό μήνυμα.

4.5 Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, έπειτα από την ανάλυση των εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων, ως προς το περιεχόμενο, την δομή και την εικονογράφηση, διαπιστώνεται πως υπάρχουν κοινά σημεία που συνδέουν τα παραπάνω βιβλία καθώς και αρκετές διαφορές.

Πιο αναλυτικά, ως προς το ύφος του κειμένου, παρατηρείται μία ισάριθμη κατανομή ως προς το πρόσωπο της αφήγησης. Συγκεκριμένα, στα τέσσερα βιβλία (2,3,6,7), η αφήγηση πραγματοποιείται σε πρώτο ενικό πρόσωπο, προσδίδοντας προσωπικό τόνο και βοηθώντας το παιδί αναγνώστη να υιοθετήσει πρότυπα συμπεριφοράς που παρουσιάζονται από τους πρωταγωνιστές της ιστορίας (Κανατσούλη, 2014, σσ. 242-243). Στα υπόλοιπα τέσσερα (1,4,5,8), ακολουθείται τριτοπρόσωπη αφήγηση, η οποία αναφέρεται ως αντικειμενικότερη. Ο παντογνώστης – τριτοπρόσωπος αφηγητής είναι εκείνος ο οποίος γνωρίζει τα πάντα. Θεωρείται πανταχού παρόντας και έχει την ικανότητα να ανακαλύπτει τις μύχιες σκέψεις, τα συναισθήματα και τους προβληματισμούς όλων των ηρώων, η οποία παρομοιάζεται με θεϊκή ιδιότητα. Επίσης, υπάρχει η περίπτωση του πρωτοπρόσωπου αφηγητή, ο οποίος δεν είναι παντογνώστης, γεγονός που σημαίνει ότι δεν γνωρίζει οτιδήποτε σκέφτεται ο κάθε ήρωας αλλά γνωρίζει περιορισμένα πράγματα τα οποία σχετίζονται με τον ίδιο και τον περίγυρο του (Καρακίτσιος, 2016, σσ. 104-105). Επιπρόσθετα, όπως αναφέρει ο Καρακίτσιος (2016), η πρωτοπρόσωπη αφήγηση φαίνεται να συνδέεται με την εσωτερική οπτική γωνία, όπου η αφήγηση εστιάζει σε έναν από τους ήρωες παρουσιάζοντας τόσο τις σκέψεις όσο και τα συναισθήματα τους ενώ η τριτοπρόσωπη συνδέεται με την μηδενική εστίαση, όπου ο παντογνώστης αφηγητής γνωρίζει τα πάντα για όλους τους ήρωες και τα μεταδίδει στους αναγνώστες με ποικιλία μέσων (Καρακίτσιος, 2016, σ. 51).

Δύο από τα βιβλία (1,8) ξεκινούν με την φράση «μια φορά και έναν καιρό», χαρακτηριστικό που ανταποκρίνεται στις ανάγκες των παιδιών που βρίσκονται στο προλογικό στάδιο, προκαλεί την φαντασία τους και ευνοεί την ταύτιση με τα συναισθήματα, τις πράξεις και τις αντιδράσεις των ηρώων (Καρακίτσιος, 2016, σσ. 66-67). Επίσης, η αφήγηση χωρίς χωρο-χρονικό προσδιορισμό δημιουργεί στα παιδιά μικρής ηλικίας μια σύγχυση καθώς δυσκολεύονται να ξεχωρίσουν την πραγματικότητα από την φαντασία (Καρακίτσιος, 2016, σ. 65). Ωστόσο, όπως

χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Καρακίτσιο (2016), το να μην αναφέρεται ο συγκεκριμένος χώρος και χρόνος πραγματοποίησης των γεγονότων, συνάδει με την μικρή ηλικία των παιδιών, επειδή τα ίδια δεν έχουν καταστήσει ακόμη την δεξιότητα να κατανοούν πλήρως και να αντιλαμβάνονται επαρκώς το περιεχόμενο των όρων αυτών (Καρακίτσιο, 2016, σ. 66).

Το λεξιλόγιο που επιλέχθηκε από όλους τους συγγραφείς χαρακτηρίζεται από απλότητα, σαφήνεια και είναι εύκολα κατανοήσιμο από παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας. Ταυτόχρονα, το ύφος του κειμένου όλων των βιβλίων είναι ζωντανό, γλαφυρό και αναπαραστατικό.

Ως προς την τεχνική του διαλόγου, παρατηρείται πως μόνο σε δύο βιβλία (1,4) χρησιμοποιείται εκτενώς η διαλογική συζήτηση, τρία βιβλία (2,3,5) χαρακτηρίζονται από απουσία διαλόγου ενώ στα υπόλοιπα τρία (6,7,8) ο διάλογος συνυπάρχει με τις εσωτερικές σκέψεις και τους προβληματισμούς των ηρώων.

Στα περισσότερα εικονογραφημένα βιβλία που μελετήθηκαν, οι πρωταγωνίστριες ήταν κορίτσια (1,3,4,7,8). Επίσης, χαρακτηριστικό είναι πως μόνο σε τρία βιβλία (1,4,8) αναφέρονται τα ονόματα των μικρών ηρώων.

Ως προς την αναλογία κειμένου – εικόνας, αξίζει να αναφερθεί πως η πλειοψηφία των βιβλίων υπερέχει σε εικονογράφηση έναντι του κειμένου, κάτι που σύμφωνα με την Κανατσούλη (2014), βοηθά στην καλύτερη και πιο άμεση κατανόηση του νοήματος της ιστορίας και ενισχύεται η οπτική φαντασία του παιδιού αναγνώστη (Κανατσούλη, 2014, σ. 262). Η εικόνα δεν αποτελεί μια απλή αναπαράσταση ενός γεγονότος αλλά ενεργοποιεί τις σκέψεις και τα συναισθήματα του παιδιού, παρακινώντας το να εκφραστεί με τον δικό του μοναδικό τρόπο, να σκεφτεί, να παρατηρήσει και να αναπτύξει την φαντασία του (Αναγνωστόπουλος, 2003, σ. 34). Μόνο σε ένα βιβλίο (1), το κείμενο καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση από ότι οι εικόνες.

Ως προς την σχέση παιδιού – γιαγιάς, στα περισσότερα βιβλία (1,2,3,4,7,8) περιγράφεται εκτενώς η μεταξύ τους σχέση. Αναφέρονται λεπτομερώς οι αγαπημένες τους συνήθειες, οι καθημερινές τους ρουτίνες, τα παιχνίδια τους και όλες οι δραστηριότητες που πραγματοποιούσαν από κοινού. Μέσα από αυτές τις περιγραφές, αποδεικνύεται ο ισχυρός δεσμός παιδιού – γιαγιάς και η σχέση τους χαρακτηρίζεται από αμοιβαία αγάπη, φροντίδα, θαυμασμό και νοιάξιμο. Μάλιστα, η προσωπικότητα της γιαγιάς παρουσιάζεται ως σημαντική πηγή γνώσεων και βασικό πρότυπο για το εγγόνι. Σε ένα βιβλίο (5) δεν γίνεται καμία αναφορά στη σχέση παιδιού- γιαγιάς ενώ σε ένα άλλο (6), η μεταξύ τους σχέση γίνεται φανερή μέσω των αναμνήσεων του παιδιού.

Σχετικά με την προετοιμασία του παιδιού για τον επικείμενο θάνατο της γιαγιάς, στα τέσσερα βιβλία (2,5,6,7) δεν αναφέρεται κάτι σχετικό. Σε δύο βιβλία (3,8), περιγράφονται οι μειωμένες δυνάμεις και ικανότητες της γιαγιάς, υπονοώντας την σταδιακή πορεία προς τον

θάνατο. Σε άλλα δύο βιβλία (1,4), η γιαγιά μιλά για τον κύκλο της ζωής και φέρεται να προετοιμάζει την εγγονή της για το φαινόμενο του θανάτου.

Αναφορικά με την προσέγγιση του θανάτου, μόνο στα τρία βιβλία (4,5,8) ο συγγραφέας εκφράζεται κυριολεκτικά στο γεγονός και το κατονομάζει, αναφέροντας χαρακτηριστικά το ρήμα «πέθανε». Μάλιστα, σε δύο από αυτά τα βιβλία (5,8), παρέχονται συμπληρωματικές πληροφορίες για την απώλεια, οι οποίες συμβάλλουν στο να κατανοήσει το μικρό παιδί τις έννοιες της καθολικότητας και της οριστικότητας του θανάτου, αντιλαμβανόμενο πλήρως πως όλες οι ανθρώπινες λειτουργίες πλέον, παύουν να υφίστανται. Σε όλα τα υπόλοιπα βιβλία (1,3,6,7), το φαινόμενο του θανάτου προσεγγίζεται με αλληγορικό και έμμεσο τρόπο. Ορισμένες από τις φράσεις που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς για αυτό τον σκοπό είναι: *«δεν είναι εδώ»*, *«πήγε κάπου όμορφα και ήσυχα»*, *«δεν θα γυρίσει»* *«εκεί που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν»*. Ο τρόπος αυτός, σύμφωνα με την Κοντοπούλου (2007) δυσχεραίνει την κατανόηση του φαινομένου του θανάτου από τα παιδιά, προκαλώντας σύγχυση στην σκέψη τους και έντονα συναισθήματα ανησυχίας (Κοντοπούλου, 2007, p. 205). Ως αποτέλεσμα, τα παιδιά εμπλέκονται στην διαδικασία να αναζητούν την γιαγιά τους και απέχουν πολύ από την κατανόηση της οριστικότητας του θανάτου. Επιπλέον, στο βιβλίο που διαπραγματεύεται την ασθένεια της γιαγιάς (2), γίνεται αναφορά σε αυτή με πλάγιο τρόπο, παρουσιάζοντας ξαφνικά την γιαγιά σε ένα δωμάτιο νοσοκομείου. Σχετικά με τις τελετουργίες του θανάτου, περιγράφεται μόνο σε ένα βιβλίο (6) η κηδεία της γιαγιάς και αυτό γίνεται κεκαλυμμένα, με τον αναγνώστη να το υποθέτει από τα συμφραζόμενα: *«πού πήγαν όλοι; Πήγαν να χαιρετήσουν την γιαγιά σου!»*.

Στην πλειοψηφία των παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων, είναι εμφανείς οι συναισθηματικές και συμπεριφορικές αντιδράσεις θρήνου των μικρών ηρώων, σύμφωνα με τα στάδια του φυσιολογικού θρήνου της Kubler-Ross. Συγκεκριμένα, στα βιβλία 1,4,5,6,8 τα παιδιά εκφράζουν τον θρήνο μέσα από κλάμα, φόβο, θυμό, αναστάτωση, ανησυχία, απορίες και ερωτήσεις, στεναχώρια, μελαγχολία, καταθλιπτικά συμπτώματα καθώς και διατροφικές διαταραχές. Ειδικότερα, σε όλα τα παραπάνω βιβλία οι ήρωες διέρχονται από τα στάδια του θυμού, της διαπραγμάτευσης και της κατάθλιψης. Σε τρία βιβλία (2,3,7) δεν εμφανίζονται άμεσα ή έμμεσα οι συναισθηματικές αντιδράσεις των παιδιών στην απώλεια. Παρόλα αυτά, κοινό σημείο όλων των βιβλίων είναι ότι στο τέλος κάθε ιστορίας, όλοι οι ήρωες αποδέχονται την πραγματικότητα του θανάτου και προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν την ζωή τους, προσδίδοντας νόημα στην απώλεια.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περίγυρου στην υποστήριξη του παιδιού μετά την απώλεια, παρατηρείται πως στα τέσσερα από τα οκτώ βιβλία (1,4,5,8), η μητέρα υποστηρίζει το παιδί και του παρέχει επεξηγηματικές πληροφορίες γύρω από το γεγονός του θανάτου. Παρουσιάζεται ψύχραιμη και συζητά με το παιδί με ήρεμο τρόπο, συμβάλλοντας έτσι

στην διατήρηση ενός κλίματος ασφάλειας και σταθερότητας. Η ύπαρξη οικογενειακού υποστηρικτικού πλαισίου στο πένθος, σύμφωνα με τους Cronin Favazza και Munson (2010), βοηθά το παιδί να εκδηλώσει υγιείς αντιδράσεις θρήνου, παρέχοντας του τον κατάλληλο χώρο να εκφράσει τις σκέψεις και τα συναισθήματά του (Cronin Favazza & Munson, 2010, p. 94). Σε ένα βιβλίο (3), τον υποστηρικτικό ρόλο αναλαμβάνει ο παιδικός φίλος ενώ στα υπόλοιπα τρία βιβλία (2,6,7) απουσιάζει παντελώς οποιαδήποτε αναφορά στο υποστηρικτικό πλαίσιο.

Σε όλα τα βιβλία που αναλύθηκαν, με εξαίρεση αυτό που αναφέρεται στην ασθένεια της γιαγιάς (2), στο τέλος ο μικρός ήρωας περνά στο στάδιο της αποδοχής του θανάτου, νοηματοδοτεί την απώλεια και επαναπροσδιορίζει την νέα πραγματικότητα. Μάλιστα, η γιαγιά συνεχίζει να υπάρχει στην ζωή του παιδιού με συμβολικό τρόπο, σε κάθε βιβλίο, μέσα από τις αναμνήσεις, τις φωτογραφίες, τις συνταγές, τα αγαπημένα της αντικείμενα και τις ιστορίες.

Όσον αφορά την εικονογράφηση, σε ορισμένες περιπτώσεις (2,4,8), η εικόνα λειτουργεί ενισχυτικά, προσδίδοντας συμπληρωματικές πληροφορίες, οι οποίες δεν αναφέρονται στο γραπτό κείμενο. Με αυτό τον τρόπο, δίνεται η ευκαιρία στο παιδί αναγνώστη να εντρυφήσει στην ιστορία, ενισχύοντας έτσι τις νοητικές του δεξιότητες. Σε όλα τα υπόλοιπα βιβλία (1,3,5,6,7), η εικονογράφηση ακολουθεί την πλοκή της ιστορίας, αναπαριστώντας εικονιστικά όσα αναφέρονται στο γραπτό κείμενο.

Χαρακτηριστικό είναι πως στην πλειοψηφία των βιβλίων (2,3,4,5,7,8), η εικονογράφηση καταλαμβάνει ολόκληρο το δισέλιδο, γεγονός που βοηθά το παιδί αναγνώστη να έχει πιο ολοκληρωμένη εικόνα και να εμβαθύνει στο νόημα της ιστορίας. Μόνο δύο είναι τα βιβλία (1,6) όπου το κείμενο υπερέχει και η εικόνα έχει περιορισμένη θέση μέσα στο δισέλιδο.

Επιπλέον, σε όλα τα βιβλία, οι εικόνες που αντικατοπτρίζουν τις αντιδράσεις θρήνου του μικρού παιδιού, εμφανίζουν τους ήρωες σε πρώτο – κοντινό πλάνο, εστιάζοντας έντονα στην συναισθηματική κατάσταση του παιδιού που θρηνεί. Όσον αφορά τα χρώματα, σε όλα τα βιβλία ακολουθείται η ίδια χρωματική παλέτα στις εικόνες που αναφέρονται στον θάνατο της γιαγιάς. Συγκεκριμένα, οι εικονογράφοι επιλέγουν σκούρες αποχρώσεις χρωμάτων όπως μαύρο, πορτοκαλί, μπλε, καφέ, με σκοπό να τονίσουν το τραυματικό γεγονός του θανάτου και τα έντονα συναισθήματα που το συνοδεύουν.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα διπλωματική εργασία, καταλήγουμε σε ορισμένα συμπεράσματα αναφορικά με τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία που διαπραγματεύονται την απώλεια της γιαγιάς. Στην πλειοψηφία των βιβλίων, η σχέση γιαγιάς – παιδιού κατέχει ξεχωριστή θέση μέσα στην αφήγηση της ιστορίας. Πιο συγκεκριμένα, από την περιγραφή της καθημερινής ρουτίνας και των αγαπημένων συνηθειών γιαγιάς και εγγονιού, γίνεται αντιληπτό το μεγάλο συναισθηματικό δέσιμο, η αγάπη, η φροντίδα και το νοιάξιμο που χαρακτηρίζει την σχέση τους, με την γιαγιά να κατέχει σημαντικό ρόλο στην καρδιά του παιδιού. Επιπλέον, σε όλα τα βιβλία που

μελετήθηκαν, οι συγγραφείς δίνουν μεγάλη βαρύτητα στο να παρουσιάσουν τις συναισθηματικές και συμπεριφορικές αντιδράσεις θρήνου των μικρών παιδιών, οι οποίες είναι σύμφωνες με την βιβλιογραφική ανασκόπηση που προηγήθηκε. Επιπρόσθετα, φαίνεται πως η μητέρα είναι το πρόσωπο που αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου την διαχείριση της απώλειας και την συναισθηματική στήριξη του παιδιού, παρέχοντας ρεαλιστικές πληροφορίες για τον θάνατο και συμβουλεύοντας το. Αξίζει να υπογραμμιστεί πως όλα τα βιβλία καταλήγουν στην αποδοχή της πραγματικότητας της απώλειας και στην διατήρηση της ανάμνησης του αγαπημένου προσώπου, αυτού της γιαγιάς, με συμβολικό τρόπο, στην ζωή του παιδιού.

Τέλος, δεν θα μπορούσε να παραληφθεί το γεγονός πως μέσα από όλα τα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία που μελετήθηκαν, γίνεται φανερός ο πολύτιμος ρόλος της βιβλιοθεραπείας σε θέματα που αφορούν την απώλεια και το πένθος. Μέσα από την ανάγνωση των ιστοριών, τα παιδιά ταυτίζονται με τους πρωταγωνιστές των βιβλίων που βιώνουν πρωτόγνωρα συναισθήματα θρήνου, ενισχύουν την ενσυναίσθηση τους και εξερευνούν την έννοια του θανάτου. Ως εκ τούτου, ενδυναμώνονται συναισθηματικά και αποκτώντας τα απαραίτητα εφόδια, προετοιμάζονται για να αντιμετωπίσουν μια ενδεχόμενη απώλεια και να διαχειριστούν τα δικά τους δύσκολα συναισθήματα. Παράλληλα, οι γονείς, έχοντας ως έναυσμα τα εικονοβιβλία που διαπραγματεύονται τον θάνατο, ενισχύονται στον γονεϊκό τους ρόλο και αφουγκραζόμενοι τις ψυχοσυναισθηματικές ανάγκες των παιδιών τους, ενθαρρύνονται στο να συζητήσουν μαζί τους δύσκολα θέματα και να τα προετοιμάσουν για την αντιμετώπιση του θανάτου στο μέλλον.

Αναφορές

- Agrelo-Costas, E., Mocino-Gonzalez, I., & Miguez-Alvarez, C. (2023). Reading preferences of Primary Education students according to sex and type of school. *OCNOS Revista de Estudios sobre Lectura. Journal of Reading Research*, 22(2), pp. 1-14.
- Alvis, L., Zhang, N., Sandler, I., & Kaplow, J. (2023). Developmental Manifestations of Grief in Children and Adolescents: Caregivers as Key Grief Facilitators. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 16(2), pp. 447-457.
- Appleyard, J. (1994). *Becoming a Reader: The Experience of Fiction from Childhood to Adulthood*. New York: Cambridge University Press.
- Arruda-Colli, M., & Weaver, M. (2017). Communication About Dying, Death, and Bereavement: A Systematic Review of Children's Literature. *Journal of Palliative Medicine*, 20(5), pp. 548-559.
- Banciu, V. (2011). Education through literature during pre-school years. In A. Gugiuman, & C. Gasparel, *Limits of knowledge society. Psychology and educational sciences. Anthropology and cultural studies*. (pp. 83-94). Romania: Institutul European.
- Broudy, H. S. (1977). How basic is aesthetic education? Or is it the fourth R? *Language Arts*, 54, pp. 631-637.
- Bryman, A. (2017). *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*. (Α. Αϊδίνης, Επιμ., & Π. Σακελλαρίου, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Bulut-Ozsezer, S., & Canbazoglu, B. (2018). Picture in children's story books: Children's perspective. *International Journal of Educational Methodology*, 4(4), pp. 205-217.
- Costelloe, A., Mintz, J., & Lee, F. (2020). Bereavement support provision in primary schools: an exploratory study. *Educational Psychology in Practice*, 36(3), pp. 281-296.
- Cronin Favazza, P., & Munson, L. J. (2010). Loss and Grief in Young Children. *Young Exceptional Children*, 13(2), pp. 86-99.
- Danielson, K., & Colman, H. (2023). Supporting Children Through Grief: A Content Analysis of Picturebooks About Death. *Early Childhood Education Journal*, pp. 1-11.
- Danko-McGhee, K., & Slutsky, R. (2011). Judging a book by its cover: Preschool children's aesthetic preferences for picture books. *International Journal of Education through Art*, 7(2), pp. 171-185.
- Dowdney, L. (2008). Children bereaved by parent or sibling death. *Psychiatry*, 7(6), pp. 270-275.
- Edwards, J., Stone, M., Bartlett, H., Wallace, M., & Ventura, A. (2023). Grief in School-Aged Youth. *NASN School Nurse*, 38(4), pp. 171-175.
- Eftoda, K. (2021). Addressing grief in the classroom: A complicated equalizer. *Journal of Graduate Studies in Education*, 13(2), pp. 3-10.

- Eisner, E. W. (1994). *Cognition and curriculum reconsidered*. New York: Teachers College Press.
- Elster, C., & Simons, H. D. (1985). How important are illustrations in children's readers? *The Reading Teacher*, pp. 148–152.
- Ennis, N., Pastrana, F., Moreland, A., Davies, F., delMas, S., & Rheingold, A. (2023). Assesment Tools for Children who Experience Traumatic Loss: A Systematic Review. *TRAUMA, VIOLENCE, & ABUSE*, 24(5), pp. 3205-3219.
- Erşan, S., & Er, H. (2021). An Investigation of Critical Thinking Skills in Illustrated Children's Books. *Kastamonu Education Journal*, 29(5), pp. 1065-1073.
- Gönen, M., Ertürk, G., & Özen Altinkaynak, S. (2011). Examining the Preschool Teachers' Use of Different Approaches In Children's Literature. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 15, pp. 4098-4104.
- Hladíková, H. (2014). Children's book illustrations: Visual language of picture books. *CRIS – Bulletin of the Centre for Research and Interdisciplinary Study*, 2014(1), pp. 19–31.
- Hunt, P. (2001). *Κριτική, Θεωρία και Παιδική Λογοτεχνία*. (Ε. Σακελλαριάδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Πατάκη.
- Hurley, D. L. (2005). Seeing white: Children of Color and the Disney Fairy Tale Princess. *The Journal of Negro Education*, 74 (3), pp. 221 – 232.
- Jackson, M. (2018). *An Exploration of Children's Literature and Death 1890-2010*. Durham University.
- Jacobs, J. S., & Tunnell, M. O. (1996). *Children's literature, briefly*. Columbus OH: Merrill.
- Joly, M. (1994). *Introdução à análise da imagem*. Campinas: Papirus.
- Jug, T., & Vilar, P. (2015). Focus group interview through storytelling. Researching pre-school children's attitudes towards books and reading. *Journal of Documentation*, 71(6), pp. 1300-1316.
- Kiefer, B. (1988). Picture books as contexts for literary, aesthetic, and real world understandings. *Language Arts*, 65, pp. 260-271.
- Kronaizl, S. (2019). Discussing death with children:A developmental approach. *Pediatric Nursing*, 45(1), pp. 47-50.
- Kübler-Ross, E. (1973). *On death and dying*. London: Routledge.
- Levie, H. W. (1987). Research on Pictures: A Guide to the Literature. In & H. D. M. Willows, *The psychology of illustration: Vol. I. Basic research* (pp. 1-50). New York: Springer-Verlag.
- Martínez-Caballero, M., Melero, Á., Silió-García, T., Aparicio-Sanz, M., & Ortego-Maté, C. (2023). Grief in children's story books. A systematic integrative review. *Journal of Pediatric Nursing*, 69, pp. 88-96.

- McGuire, S., McCarthy, L., & Modrcin, M. (2013). An ongoing concern: Helping children comprehend death. *Open Journal of Nursing, 3*, pp. 307-313.
- Mohr, K. (2006). Children's Choices for Recreational Reading: A Three-Part Investigation of Selection Preferences, Rationales, and Processes. *Journal of Literacy Research, 38*(1), pp. 81-104.
- Mos, G., & McDonald, J. (2004). The borrowers: library records as unobtrusive measures of children's reading preferences. *Journal of Research in Reading, 27*(4), pp. 401-412.
- Naves, L., & Goulart, I. (2022). Photography: The Potential of Image as Illustration Tool in Children's Literature Books. *Art&Sensorium, 9*(1), pp. 19-33.
- Neimer, R. (2006). *Ν' αγαπάς και να χάνεις. Αντιμετωπίζοντας την απώλεια*. (Δ. Παπαδάτου, Επιμ.) Αθήνα: Κριτική.
- Niland, A. (2023). Picture Books, Imagination and Play: Pathways to Positive Reading Identities for Young Children. *Educ. Sci., 13*, pp. 511- 520.
- Nodelman, P. (1988). *Words About Pictures: The Narrative Art of Children's Picture Books*. Georgia: University of Georgia Press.
- Nodelman, P. (1996). *The pleasures of children's literature*. New York: Longman.
- Polatlar, D., & Oztabak, M. (2021). The analysis of picture storybooks aimed at pre-school children in terms of child rights violations. *Education Research and Reviews, 16*(11), pp. 407-417.
- Revet, A., Bui, E., Benvegna, G., & Raynaud, J. (2020). Bereavement and reactions of grief among children and adolescents: Present data and perspectives. *L'encephale, 46*(5), pp. 356-363.
- Robinson, S. (2022). Healing Stories: Bibliotherapy and Art Therapy as Tools to Support Bereaved Children, A Literature Review. *Expressive Therapies Capstone Theses*, pp. 1-32.
- Roethler, J. (1998). Reading in Color: Children's Book Illustrations and Identity Formation for Black Children in the United States. *African American Review, 32*(1), pp. 95- 105. Retrieved from <https://doi.org/10.2307/3042272>
- Ruterana, C. P. (2012). Children's reflections on gender equality in fairy tales: A Rwanda case study. *Journal of Pan African Studies, pp. 85–101*.
- Santaella, L., & Noth, W. (1999). *Imagem: cognição, semiótica, mídia*. São Paulo: Iluminuras.
- Schwarcz, J. H. (1982). *Ways of the illustrator*. Chicago: American Library Association.
- Segun, M. (1988). The importance of illustrations in children's books. *Illustrating for children*, pp. 25-27.
- Seibert, D., & Drolet, J. (1993). Death themes in literature for children ages 3-8. *Journal of School Health, 63*(2), pp. 86-90.
- Sendak, M. (1977). Questions to an artist who is also an author. In A. W. M. Meek, *The Cool Web, the pattern of children's reading*. London: The Bodley Head.
- Sever, S. (2012). *Children and literature*. Izmir: Tudem.

- Shear, K., Monk, T., Houck, P., Melhem, N., Frank, E., Reynolds, C., & Sillowash, R. (2007). An attachment-based model of complicated grief including the role of avoidance. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 257(8), pp. 453-461.
- Sinatra, R. (1986). *Visual Literacy Connections to Thinking, Reading, and Writing*. Springfield: C. C. Thomas.
- Venkatesan, S. (2022). Loss, Grief, Bereavement, and Mourning in Children. *International Journal of Recent Scientific Research*, 13(3), pp. 619-624.
- Walker, M. E., & Jones, J. (1986). When children die: Death in current children's literature and its use in a library. *Bulletin Medical Library Association*, 74(1), pp. 16-18.
- Winn, W. (1980). Visual Information Processing: A Programatic Approach to the 'Imagery Question'. *Educational Communication and Technology Journal*, 2, pp. 118 -128.
- Wiseman, A. M. (2013). Summer's End and Sad Goodbyes: Children's Picturebooks About Death and Dying. *Children's Literature in Education*(44), pp. 1-14.
- Worden, W. J. (2002). *Grief Counseling and Grief Therapy. A Handbook for the Mental Health Practitioner* (3rd ed.). New York: Springler Publishing.
- Yildiz, A. K. (2017). The role of books in pre-school children's development and the necessity of Pre-school libraries. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(3), pp. 792-802.
- Αναγνωστόπουλος, Β. (2003). Η λειτουργία λόγου-εικόνας στο παιδικό βιβλίο και η σημασία τους για το παιδί-αναγνώστη. Στο Γ. Λ. Συντροφιά, *Περιπλανήσεις στην Παιδική Λογοτεχνία. Μελετήματα*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Ασωνίτης, Π. (2001). *Η εικονογράφηση στο βιβλίο παιδικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2008). *Το σύγχρονο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο*. Αθήνα: Παπαδοπούλου.
- Γκουγκούδη, Ε., & Μπάχας, Μ. (2018). *Γεγονότα ζωής και εικονογραφημένη παιδική λογοτεχνία για παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας: Η περίπτωση του θανάτου και του διαζυγίου*. Διπλωματική Εργασία. Αλεξανδρούπολη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Κανατσούλη, Μ. (2014). *Μυστικά, Ψέμματα, Όνειρα και Άλλα. Λογοτεχνία για Αναγνώστες Προσχολικής και Πρώτης Σχολικής Ηλικίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κανατσούλη, Μ. (2018). *Εισαγωγή στην Θεωρία και Κριτική της Παιδικής Λογοτεχνίας Σχολικής και Προσχολικής Ηλικίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καρακίτσιος, Α. (2016). *Περί Παιδικής Λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: Ζυγός.
- Κίτσαράς, Γ. (1993). *Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο στη νηπιακή και πρωτοσχολική ηλικία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Κοντονικόλα, Ζ. (2006). *Η έννοια του θανάτου στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία για παιδιά ηλικίας τεσσάρων έως δέκα ετών*. Διπλωματική Εργασία. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Κοντοπούλου, Μ. (2007). *Παιδί και Ψυχοκοινωνικές Δυσκολίες. Μια ψυχοδυναμική οπτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κυριακίδου, Π. (2023). *Η διαχείριση του πένθους σε χαρακτήρες τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης σε κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας κατά το χρονικό διάστημα 2017-2022*. Διπλωματική Εργασία. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Μαλαφάντης, Κ., & Μυλωνάκης, Ν. (2021). Εννοιολογικές οριοθετήσεις στην παιδική λογοτεχνία: μια επισκόπηση. *MusEd, Μουσείο - Σχολείο - Εκπαίδευση*, 2(3), σσ. 10-24.
- Μπουγιάλα, Ζ. (2020). *Αναπαραστάσεις της απώλειας του παππού σε παιδικά βιβλία για μικρά παιδιά: μία διδακτική παρέμβαση δημιουργικής γραφής*. Διπλωματική Εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ντόλατζα, Ε. (2008). *Λογοτεχνικές απεικονίσεις του θανάτου σε βιβλία για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας*. Διπλωματική Εργασία. Διπλωματική Εργασία. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Παπαδάτου, Δ., & Καμπέρη, Ε. (2013). *Απώλειες ζωής γέφυρες στήριξης. Κατευθύνσεις για την στήριξη μαθητών που θρηνούν*. Αθήνα: Μέριμνα.
- Παπαηλία, Α. (2016). *Το ζήτημα του θανάτου και η φιλοσοφική του αποτύπωση στο Σύγχρονο Παιδικό Εικονογραφημένο Βιβλίο*. Διπλωματική Εργασία. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Πρεβεζάνου, Β. (2011). *Ο θάνατος στα σύγχρονα βιβλία για μικρά παιδιά. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση* (ISBN 978-960-93-2739-8 εκδ.). Αθήνα.
- Ταχτσίδου, Π. (2020). *Η λογοτεχνική αναπαράσταση "δύσκολων θεμάτων" στην Παιδική Λογοτεχνία*. Διπλωματική Εργασία. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2011). *Σχολείο και οικογένεια. Στο Χ. Χατζηχρήστου, Κοινωνική και Συναισθηματική Αγωγή στο σχολείο. Πρόγραμμα για την προαγωγή της ψυχικής υγείας και της μάθησης στη σχολική κοινότητα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Πηγές Εικόνων

Εικόνα εξωφύλλου: <https://pixabay.com/el/illustrations/>

Εικόνα 1-2: Λουλοπούλου, Χ. (2019). *Μια νύχτα με τη γιαγιά στον ουρανό*. Θεσσαλονίκη: Ελκυστής.

Εικόνα 3-4: Ηλιόπουλος, Β. (2016). *Μεγαλώνω τη γιαγιά μου. Αγάπη και φροντίδα στους ηλικιωμένους. Σεβασμός στα δικαιώματά τους*. Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη.

Εικόνα 5-6: Μπαμπέτα, Ι. (2018). *Παραμύθια με καρπούζι*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Εικόνα 7-8: Ψαραύτη, Λ. (2014). *Το τριαντάφυλλο της αγάπης*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Εικόνα 9-10: Zucker, Β. (2019). *Που πήγε η γιαγιά; Μια ιστορία για την απώλεια*. Αθήνα: Κλειδάριθμος.

Εικόνα 11-12: Βλάχου, Ε. (2023). *Που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν;* Αθήνα: Διάπλαση.

Εικόνα 13-14: Μπερέα, Α. (2023). *Η συνταγή της γιαγιάς*. Αθήνα: Έναστρον.

Εικόνα 15-16: Βερνίκου, Α. (2017). *Μέχρι τον ουρανό και πίσω*. Αθήνα: Ίκαρος.